

עוד על תפילת כל נדרי בקהילות אשכנז: בין תוקפו ההלכתי-משפטי ללחנו העוצמתי

מאת: יוסי גרין*

מבוא

ש"י עגנון כותב בספרו ימים נוראים על הפיוט כל נדרי: "ושליח הציבור אומר כל נדרי בניגון המקובל מאבותינו מדורי דורות".¹ הדגש במשפט זה אינו על הפיוט, אלא על הניגון המקובל מדורי דורות. הלחן רווי הרגש משתקף היטב בביטוי שהיה שגור בפי הורי ז"ל – הולכים לכל נדרי. לא הולכים לבית כנסת, ולא חוזרים לתפילת ערבית, אלא הולכים לכל נדרי.

שנים אחר כך, במבט לאחור, כשעמדתי על המשמעות ההלכתית-משפטית של הפיוט, הבינתי את התרגשותם סביב שתי המלים האומרות הכל. כמי ששרדו את מחנות ההשמדה מאטוהאוזן וקודם את השירות בפלוגות העבודה (אבי), אושוויץ ופלאשוב (אמי), ההליכה לכל נדרי – שאת לשונו הבינו רק מהמחזור המתורגם לשפה ההונגרית – הייתה עבורם הביטוי לשילוב בין עבר, הווה ועתיד, ובעיקר ניצחון על הצורך הנאצי. לאחר שהגיעו לארץ חסרי כל, הם זוכים לשמר במדינת היהודים את מסורת בית אבא, לשמוע, לזמזם ולהתרגש מהלחן העתיק.

* מרצה בכיר (בדימוס), בית הספר למשפטים, המכללה האקדמית נתניה. תודה לרב אבישי אלבוים, מנהל ספרית הרמב"ם שסייע בידי באיתור מקורות למאמר. לידידי כב' השופט (בדימוס) אורי שטרומן ועו"ד יצחק חלמיש שקראו את טיוטת המאמר והעירו את הערותיהם שהוטמעו במאמר. האחריות הסופית היא כמובן עלי.

¹ שמואל יוסף עגנון **ימים נוראים** ר"צ (תשכ"ח) (להלן: ימים נוראים). על התפילה ביצירתו של עגנון ראו שמואל ורסס **שי עגנון כפשוטו קריאה בכתביו** שער שני 57 (תש"ס). על הספר ימים נוראים ראו עמיחי חסון "סיפור פשוט: כך השתחל ספרו של עגנון לקאנון התפילה של הימים הנוראים", אתר בית אבי חי <https://www.bac.org.il>.

יוסי גרין בעל תואר דוקטור במשפטים מאוניברסיטה בר אילן, תואר שני במשפט עברי (בהצטיינות יתרה) מאוניברסיטת תל אביב ותואר ראשון במשפטים, כלכלה ומדעי המדינה מאוניברסיטת בר אילן. מרצה בכיר בבית הספר למשפטים במכללה האקדמית נתניה ועמד בראש המרכז למשפט ורפואה במכללה. פרסם חמישה ספרים (ארבעה העוסקים במשפט, רפואה והלכה ואחד דיני חינוך) ועשרות מאמרים בתחום הרפואה, המשפט, ההלכה והמשפט העברי.

מעמד כל נדרי² הוא שם כולל לשלושה השלבים המקדימים את תפילת ערבית: ההכרזה המתירה להתפלל עם העבריינים (להלן: ההכרזה), אמירת הפיוט כל נדרי (להלן: הפיוט) המלווה בלחן המרגש (להלן: הלחן) ותגובתו הקצרה של הא-ל (כביכול) "סלחתי כדברך"³. קולמוסין רבים נשברו על ההכרזה והפיוט, לשונם ותוקפם ההלכתי-משפטי⁴. לכן, יותר משבאה רשימה זו לחדש, היא באה לסקור, להבהיר ולהנגיש בשפה השווה לכל נפש את הספרות הענפה בנושא. עוד מבקשים אנו לטעון שהלחן המלווה את הפיוט, לא רק שעמעם את הספקות ההלכתיים, אלא שהוביל להתקדשותה של תפילת כל נדרי בתודעת הציבור כאחד משיאיו של יום הכיפורים, למרות שאינה חלק מתפילות היום.

התרת נדרים היא סוגיה סבוכה ומורכבת⁵ - שנהגו שלא לדרוש בה ברבים כדי שלא יקלו ראש בנדריים.⁶ בתקופת הגאונים לא עסקו בנדריים ובשבועות ולא למדו מסכתות אלה בישיבות בבבל.⁷ רק מאוחר יותר נזקקו שוב לקבוע את הכללים להתיר הנדרים והשבועות.⁸ לפיכך, מתאפיינת ההלכה בעניין זה בתנועת מטוטלת הנעה בין שלילה עקרונית של "חופש הנדרים", לרבות נדר שבכוונת הנודר לקיים,⁹ לבין ההכרה בקיומה של התופעה שאנשים נודרים, ולכן יש צורך בכללים להתיר נדרים, שאינם מתיישבים עם הפיוט כל נדרי המזוהה למעשה כאירוע מתיר נדרים.¹⁰

- 2 "מעמד כל נדרי" ו"תפילת כל נדרי" ישמשו ברשימה זו במשמעות אחת – ההתכנסות בבית הכנסת קודם תפילת ליל יום הכפורים.
- 3 בתגובה לאמירת הפסוק "ונסלח לכל עדת בני ישראל". על כך ראו שו"ת **הרשב"א** חלק ז, סימן קנ"ג.
- 4 הרב יששכר יעקבסון **נתיב בינה** חלק ה 190 – 203 (1978) (להלן: הרב יעקבסון); הרב יצחק אליהו שטסמן **כל נדרי** שער י"ב, פרקים פ"ב – פ"ה (תשע"ה) (להלן: הרב שטסמן); הרב אליהו מונק **עולם התפילות** רמ"ו (תשמ"ו); שלמה אשכנזי "כל נדרי" **מגל** י 225 (תשנ"ד); הרב גרשום הרפנס "כל נדרי", **בשדה חמד** 29 (תשכ"ז); הרב שלמה גורן "תפילת כל נדרי בפולמוס הדורות" **מועדי ישראל** ע"ה (1973).
- 5 Richard C. Steiner, "Kol Nidre: Past, Present and Future," *JSJR* (12), 2013, 1. **משנה תורה**, הלכות שבועות, פרק ו, הלכה ב; **כסף משנה**, שם; **רדב"ז**, שם). ראו עוד הרב שלום צבי ענגלענדער "לדרוש ברבים בהיתר נדרים ודין כל נדרי" **שערי הוראה** ח ק"ד (תשס"ז).
- 6 וכך שנוי: "רב הונא בר חיננא סבר למידרשיה בפירקא. אמר ליה רבא: תנא קא מסתים לה סתומי כדי שלא ינהגו קלות ראש בנדריים, ואת דרשת ליה בפירקא?" (בבלי, נדרים כג, ע"ב).
- 7 כעדותו של רב נטרונאי גאון בשם רב יהודאי גאון: "דאנן לא גרסינן נדרים ולא ידעינן לאסור ולהיתר בה, לא נדר ולא שבועה, אין נוהגין לא בשיבה ולא בכל מקום להתיר נדרים, לא בראש השנה ולא ביום הכפורים (ירחמיאל ברודי תשובות רב נטרונאי גאון, אורח חיים, סימן קפ"ה 311; סימן רנ"ג, 390 (תשנ"ד) (להלן: תשובות רב נטרונאי גאון).
- 8 שו"ת **הרשב"א**, חלק ד, סימן ק"כ.
- 9 **תשובות הגאונים, שערי תשובה**, סימן קמ"ה; **חידושי הרשב"א**, חולין ב, א, ד"ה: "טוב מזה ומזה".
- 10 שכן, כדי להתיר נדר נדרשים שני תנאים הכרחיים: פתח וחרטה. ראו **אנציקלופדיה תלמודית**, כרך י"א, התרת נדרים, אותיות ה - ו (להלן: אנציקלופדיה תלמודית).

ההכרזה והפיוט יוצרים ללא ספק תחושת אחדות בין כלל המתפללים, הנכנסים כולם בלב אחד כאיש אחד ליום הקדוש. תורמים לכך לחנו של הפיוט מרטיט הלב שהפך לחלק בלתי נפרד ממנו והאיסור לשנותו.¹¹ עובדה זו מעצימה את המעמד וההתרגשות, למרות לשונו הארמית של הפיוט. טול מהפיוט את המנגינה, ונטלת את "נשמת" המעמד. טול מהמנגינה את המלים ונותרת עם לחן יפה ותו לא.

ברשימה שלושה פרקים שכל אחד מהם נחלק לפרקי משנה. בפרק הראשון דיון בהכרזה, נוסחיה ומקורה. כמו כן, בקשייה ההלכתיים-משפטיים, הן ברמה הפילוסופית (ההסכמה בין הישיבה של מעלה לישיבה של מטה) והן ברמה המעשית (מקור סמכותו של שליח הציבור). עוד נברר האם נמעני ההכרזה הם גם האנוסים למרות העדר אישור היסטורי לכך. הפרק השני ייוחד לפיוט כל נדרי עצמו שמחברו אינו ידוע, לנוסחיו ולתוקפו ההלכתי-משפטי המוטל בספק. נעמוד על יחסם של הגאונים והבאים אחריהם למנהג שהתקבע בקהילות אשכנז לומר את הפיוט קודם תפילות יום הכיפורים. עוד נציג את התיקון המתבקש שהנהיג רבנו תם שאף הוא נתקל בהתנגדות. בפרק השלישי, כרקע לדיון, נעמוד על הניגון בתפילה בכלל ובתפילות הימים הנוראים בפרט. כמו כן, בהינתן העובדה שמלחין הלחן אינו ידוע, אך עוצמתו ברורה, נציע את האפשרות שמקורו בניגונים המכונים "ניגוני מסיני", אותם "אימץ" המהרי"ל¹² והטמיע בניגוני הימים הנוראים, או שהלחין בעצמו בהשראתם. לבסוף פרק סיכום קצר.

א. "אנו מתירין להתפלל עם העבריינים": ההכרזה ותוקפה

1.1 ההתכנסות

ההתכנסות לאמירת כל נדרי היא מבעוד יום משלושה טעמים:¹³ שאין מתירים נדרים בשבת ויום טוב, למעט לצורכי שבת,¹⁴ שביום הכיפורים מתקבצין כל העם לבית הכנסת,¹⁵ ושהוא יום סליחה ויום תשובה כדי שימחלו זה לזה בלב שלם.¹⁶ המעמד נפתח בהוצאת שני ספרי

¹¹ **שולחן ערוך**, אורח חיים, סימן תרי"ט סעיף א בהגה.

¹² המהרי"ל הוא רבי יעקב בן משה הלוי מולין, מנהיגה הרוחני של יהדות אשכנז במאה הארבע עשרה. על תולדות חייו ראו מאיר שמעון גשורי "רבי יעקב מולין (מהרי"ל) ותקופתו בניגנה הדתית" סיני י"ג שי"ז (תש"ג – תש"ד). ספר המנהגים שלו מהווה את הבסיס לפסיקה האשכנזית. המהרי"ל שימש כשליח ציבור. הלחין רבים מניגוני הימים הנוראים ואסר לשנותם. עם זאת, יש החולקים על ייחוס הנעימות למהרי"ל (שם, עמ' של"ט, ה"ש 56 – 57)..

¹³ **שולחן ערוך**, אורח חיים, סימן תרי"ט סעיף א בהגה.

¹⁴ בבלי, שבת קנז, ע"א; **משנה תורה**, הלכות נדרים פרק י"ג, הלכה ח; **שולחן ערוך**, אורח חיים, סימן שמ"א סעיף א; **משנה ברורה**, שם, אות א.

¹⁵ **רא"ש**, נדרים פרק ג, סימן ה, ד"ה: "הרוצה שלא".

¹⁶ אברהם קלוזנר **מנהגים (קלויזנר)**, סימן ל"ז (ש"ט) (להלן: מנהגים (קלויזנר)).

תורה ובאמירת הפסוק "אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה" (תהלים צ"ז, י"א)¹⁷ על ידי החזן והקהל, בעת ששנים מחשובי הקהל עוברים ביניהם וספרי התורה בידיהם. לאחר מכן נשארים נושאי ספרי התורה לעמוד ליד שליח הציבור עד לאחר ברכו,¹⁸ אחד לימינו ואחד לשמאלו,¹⁹ בעת שהוא מכריז על ההיתר להתפלל עם העבריינים ואומר את הפיוט כל נדרי שלוש פעמים.²⁰

2.א. ההכרזה, נוסחה ומקורה

ההכרזה עוררה וויכוח הלכתי פרוצדורלי (על סדר המילים) ומהותי (על תוקפה ההלכתי) אשר במרכזו שלוש שאלות עיקריות: הראשונה, מנין שואב שליח הציבור את סמכותו להתיר להתפלל עם העבריינים? השנייה, מי הם מושאי ההיתר? העבריינים או ציבור המתפללים? והשלישית מהו נוסח ההכרזה המדויק האמור להקנות לו תוקף הלכתי? נקדים את המאוחר ונשיב תחילה, ובקצירת האומר על השאלה השלישית. בסדר רב עמרם גאון, מהקדומים שבסדר התפילות, ההכרזה אינה מוזכרת כלל, עובדה המלמדת כי בתקופתו (המאה התשיעית) כנראה שלא הייתה מוכרת, וגם אם כן - לא נאמרה.²¹ מאוחר יותר נקבע ברוב המחזוריים הנוסח שיתבאר בהמשך: "בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה,

¹⁷ בפסוק זה רב הנסתר על הגלוי, ו"יש בזה עניינים גדולים שאי אפשר לבארם" (ערוך השולחן, אורח חיים, סימן תרי"ט סעיף ו). הוא הדין בהוצאת ספר תורה קודם אמירת כל נדרי (ר' חיים חזקיה מדיני **שדי חמד** כרך ט, מערכת יום הכיפורים סימן ב, אות ב); **עטרת זקנים**, שם, אות ב) ראו עוד הרב יחיאל דב ולר, "הגהות על גיליון שולחן ערוך מהדורת וניציאה שנת שצ"ב", **זכור לאברהם** קל"א, קל"ה (תשס"ד). עוד על המנהג ראו בהרחבה הרב שטסמן, לעיל ה"ש 4, פרק פ"ב, סעיף ט ה"ש 39. על המנהגים בקהילות השונות ראו בהרחבה **ילקוט מנהגים, ממנהגיהם של שבטי ישראל** אשר וסרטיל עורך, מהדורה שלישית (תשנ"ו).

¹⁸ **משנה ברורה**, סימן תרי"ט ס"ק י"ב; **פרי מגדים**, אורח חיים אשל אברהם, סימן תרי"ט, ס"ק א; **מחצית השקל**, אורח חיים שם, ס"ק ט; **מגן אברהם**, שם, ס"ק ט). לשאלה מדוע יש צורך בשלושה המתירים, ומי מתיר את נדרי השלושה ראו **דרכי משה**, אורח חיים, סימן תרי"ט, אות ג; **לבוש**, אורח חיים סימן תרי"ט, סעיף א; ספר **המחכים**, ד"ה: "יום כיפור", סמוך להערה תפ"ה.

¹⁹ **שולחן ערוך**, אורח חיים, סימן תרי"ט, סעיף ד; **מרדכי**, סוף יומא, רמ"ז, תשכ"ה, ד"ה: "בפרקיו". ראו הרב שלמה י' שפיצר "סדר טערויז" **ספר הזכרון להגר"י פרנקל** ש"ה (תשנ"ב).

²⁰ **ארבעה טורים**, אורח חיים, סימן תרי"ט. על מעמדו של שליח הציבור ראו **ספר מהרי"ל (מנהגים)**, מהדורת שלמה א' שפיצר, הלכות ליל יום כיפור, סוף סימן ה (תשמ"ט) (להלן: מהרי"ל, ספר המנהגים); ר' יצחק אייזיק טירנא **ספר המנהגים (טירנא)** מהדורת הרב שלמה יהודה שפיצר יום כיפור, ד"ה: "עקבית שליח ציבור" (להלן: ספר המנהגים טירנא). **ספר המנהגים, מנהגי הרב זלמן יענט**, ד"ה: "במנחה מתפללים", מצורף לספר מנהגים (טירנא); **שולחן ערוך הרב**, אורח חיים, סימן תרי"ט סעיף א.

²¹ **סדר רב עמרם גאון**, סדר יום כפור מהדורת גולדשמיט קס"ב (תשס"ה) (להלן: סדר רב עמרם גאון). על מבנה הסדר ועריכתו ראו המבוא, שם 7 – 22. ראו עוד **סידורו של רש"י**, המיוחס לרש"י על פי כתב יד אוקספורד, אוצר התפילות, סדר ליל יום כפור, חלק ב תקנ"ג (תש"ד) (להלן: סידורו של רש"י).

על דעת המקום ועל דעת הקהל, אנו מתירין להתפלל עם העבריינים²². בחלק מהמחזורים מחליפות המלים "את",²³ "על" והאות "ל",²⁴ את המילה "עם". שינויים אלה הם בעיקרם סמנטיים, כיוון שכולם מכוונים לאותה מטרה - להתיר את צרוף העבריינים לתפילת יום הכיפורים.²⁵

נחלקו החוקרים בשאלה מאימתי המנהג לפתוח את מעמד כל נדרי בהכרזה זו. לדעת גולדשמיט המנהג נוצר על ידי מהר"ם מרוטנברג.²⁶ נוסח ההכרזה שיצא מאשכנז והתפשט בכל תפוצות ישראל מוזכר בספר המנהגים שלו:²⁷

ערב יום הכפורים קודם כל נדרי אומר: בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה, [על דעת המקום ועל דעת הקהל], אנו מתירים להתפלל לעבריינים.

ציטטו את ההכרזה בהסכמה תלמידו ר' שמעון ב"ר צדוק,²⁸ ר' אהרון הכהן מנרבונה²⁹ ור' יצחק אייזיק מטירנא.³⁰

היביליוגרף שמואל אשכנזי כותב שהסב את תשומת לבו של גולדשמיט,³¹ כי וידר מצא שהמנהג להתיר את החרם לפני תפילות יום הכיפורים היה ידוע עוד קודם זמנו של

²² על נוסח שונה במקצת ראו **דרכי משה הקצור** אורח חיים סימן תרי"ט, אות ג; **ב"ח**, אורח חיים, סימן תרי"ט, אות א.

²³ הרב חיים בנבנשת **שיירי כנסת הגדולה**, הגהות טור אורח חיים, סימן תרי"ט, אות א. ראו עוד **שערי תשובה**, סימן תרי"ט בשם מהר"ש סבא; **משנה ברורה**, אורח חיים, סימן תרי"ט, ס"ק א.

²⁴ יצחק זאב כהנא **רבי מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם) מרוטנברג, תשובות פסקים ומנהגים** חלק ראשון סימן תקנ"ב (תשי"ז) אורחות חיים, חלק א, הלכות יום הכפורים, אות כ"ט (להלן: **תשובות מהר"ם**, מהדורת כהנא).

²⁵ ולדעת ר' חיים בנבנשת להתיר את העבריינים "מעבריינותו כדי להתפלל עמהם" לעיל ה"ש 23.
²⁶ דניאל גולדשמיט "ההיתר להתפלל עם העבריינים" **טורי ישורון** 8 (תשנ"ב); רד הנ"ל, **מחזור לימים נוראים**, יום כיפור, כ"ח (1970). יעקבסון, לעיל ה"ש 4 בעמ' 197.

²⁷ מהר"ם **תשובות ופסקים**, לעיל ה"ש 24. נוסח דומה מובא בספר **מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנברג**, מהדורת ישראל שנהב אלפונביין, סדר יום כיפור תרצ"ו). ראו עוד **מטה משה**, עמוד העבודה, יום כיפור תתס"ז.

²⁸ שו"ת **תשב"ץ קטן**, (מהדורת לעווין אפשטיין), סימן קל"א.

²⁹ ר' אהרון הכהן מצטט את ההכרזה תוך השמטת המלים "על דעת המקום". ראו **אורחות חיים** חלק א הלכות יום הכפורים, סימן כ"ט; **ספר כלבו**, סימן ס"ח (מחברו אינו ידוע) (להלן: **ספר כלבו**). בספר מנורת המאור מובא נוסח ההכרזה בתוספת שתי מלים: "על דעת המקום ברוך הוא" (**מנורת המאור** פרק ב, תפילה הלכות יום הכפורים, 395).

³⁰ ספר המנהגים (טירנא), לעיל ה"ש 20, יום כיפור, אות קנ"ג. ראו עוד ספר המנהגים (חילדיק), ה"ש 20 הערות מנהגי יום הכיפורים, הערה י"ג.

³¹ שמואל אשכנזי "הערות למחזור לימים הנוראים" **בית אהרון וישראל** שנה ו גיליון ו, ק"כ. עוד מספר אשכנזי שגולדשמיט התכוון להוציא מהדורה מתוקנת בהתאם, אך לא זכה לכך.

מהר"ם מרוטנברג.³² והראיה, ההלכה מוזכרת בספרו של ר' אליעזר בן יואל הלוי (הראב"ה) שמהר"ם היה תלמיד תלמידו. וזו לשון ההלכה:³³

ונכנסין לבית הכנסת ומתירין חרם להתפלל עם כל איש אשר חטא ועבר על גזירות הקהל. ואפילו אינו מבקש שיתירו לו. שאמר רבי שמעון חסידא: כל תענית שאין בו מפושעי ישראל – אינו תענית, שהרי חלבנה ריח רע ומנאה הכתוב עם סממני הקטורת.³⁴

הראב"ה אינו מזכיר את נוסח ההכרזה, אלא תולה את צרוף העבריינים ברעיון האחדות הנגזר מההיגד של רבי שמעון חסידא. נמצא, כי המנהג להתיר את צרוף העבריינים לתפילה היה ידוע קודם זמנו של המהר"ם (כדעתו של וידר), אך נוסח ההכרזה חובר כנראה על ידי מהר"ם (כדעתו של גולדשמיט). אגב, המהרי"ל נהג להכריז על ההיתר בעצמו, לפני ששליח הציבור מתחיל כל נדרי כדי להעצים את המעמד וחשיבותו.³⁵

א.3 בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה

הקשה ר' יואל סירקיש: מה טעם לזה הלשון שאומר תחילה בישיבה של מעלה וכו' ואחר כך אומר אנו מתירין" הלא אם הישיבה של מעלה התירה את צרוף העבריינים, הכי צד אומר שליח הציבור "אנו מתירין"? היכן הוסמך שליח הציבור או המומחה לדבר בשמה של הישיבה של מעלה? הלא משהסכימו בישיבה של מעלה לצרף את העבריינים, מה צורך בהסכמת הישיבה של מטה? ועוד, "אם נפרש (ש)אנו כולל הישיבה של מעלה ושל מטה יחד, (ו)אם כן מאי בישיבה (=יחד)? וגם רחוק הוא שכל אחד יכלול עצמו עם הישיבה. היעלה על הדעת לומר ששתי הישיבות יושבות יחד לגבש את עמדתן? וכי רשאי בן אנוש

³² נפתלי וידר "ההיתר להתפלל עם העבריינים" התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב כרך ראשון 391 (תשנ"ח) (להלן: וידר, התגבשות נוסח התפילה).

³³ ר' אליעזר בן יואל הלוי ספר ראב"ה, על פי כתבי יד עם הגהות וביאורים ע"י אביגדור אפטוביצר, חלק שני, סימן תקכ"ח, 187 (תרצ"ו). בה"ש 16 (להלן: ספר ראב"ה). המהדיר מפנה למקורות שונים ועל פיהם "נודע שהמנהג לא מהר"ם יסדו, כי כבר נהוג היה בזמן רבנו. עם זאת, הוא מעלה את האפשרות שהנוסח "בישיבה של מעלה" הוא מהמהר"ם.

³⁴ לדעת אב"י המקור הוא בפסוק "ואגודתו על ארץ יסדה (עמוס ט, ו)", אותו מפרש רש"י "ואגודתו - משמע שכולן ביחד אז על ארץ יסדה". לדעת המהרש"א הנפקות בין שתי הסברות היא, אם החלבנה שריחה רע שומרת על "זהותה" כשמצרפים אותה לעשרה הסממנים שריחם טוב (כדעת רבי שמעון), או משתלבת בהם (כדעת אב"י) בעת הקרבתם (מהרש"א חידושי אגדות, כריתות ו, ב, ד"ה: "שהרי חלבנה"). ראו עוד חידושי אגדות למהר"ל, כריתות ו, ב, ד"ה: "שהרי חלבנה"; ערוך השולחן, אורח חיים, סימן תרי"ט, סעיף א; הרב צבי סלושץ "אנו מתירין להתפלל עם העבריינים", שמעתיך 180, 6 (תשע"ב).

³⁵ ספר מהרי"ל (מנהגים), לעיל ה"ש 20. עוד על זהות המכריז ראו הרב משה מת (מריבץ תורה) מטה משה עמוד העבודה יום כיפור, סימן תתס"ז; שיירי כנסת הגדולה, לעיל ה"ש 23; משנה ברורה, אורח חיים, סימן תרי"ט, ס"ק א.

לשים עצמו שותף לישיבה של מעלה? אשר על כן, יש לתקן הלשון ולהשמיט את המילה "אנו":³⁶

בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה, מתירין להתפלל עם העבריינים על דעת המקום ועל דעת הקהל.

כלומר, ההיתר להתפלל עם העבריינים מותנה בהסכמה בין שתי הישיבות.³⁷ ר' דוד הלוי סגל מסביר שהגרסה הנכונה היא בישיבה של מעלה ואח"כ על דעת המקום, ולא כמו שמודפס במחזורים לומר תחילה על דעת המקום ואח"כ בישיבה של מעלה. "דהיאך יזכיר תחלה הסכמת הקהל ואח"כ יזכיר הסכמת הישיבות? אלא איפכא מסתברא, שהישיבות מסכימים לצרף דעת המקום לדעת הקהל להתיר (לעבריינים להצטרף לתפילה)".³⁸ וכן כתב ר' חיים מרדכי מרגליות "ונוסחא זו נכונה וכן אני נוהג לומר".³⁹ להלכה פסק ר' שניאור זלמן מלאדי שיש לומר "בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה, על דעת המקום ועל דעת הקהל".⁴⁰

ר' ישכר תמר מסביר כי השיתוף בין שתי הישיבות מובנה ביחסים ביניהם כמסתבר מהשנוי בתלמוד הירושלמי: "כי חוק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב (תהלים פ"א, ה), אם אינו חוק לישראל כביכול אינו משפט לאלהי יעקב".⁴¹ ולהיפך, אם הוא חוק לישראל הוא גם משפט לאלוקי יעקב, ואם הוא משפט לאלהי יעקב חוק הוא לישראל. שאם לא תאמר כן, אין בני האדם יכולים לדעת מהי דעת המקום, ואין ביכולתם לומר בצירוף קודשא בריך הוא ושכינתיה.⁴²

הסבר אפשרי נוסף הוא שצרוף העבריינים לתפילה מתבצע במהלך דו-שלבי: תחילה הסכמת הקהל באמצעות שליח הציבור המכריז על ההיתר להתפלל עם העבריינים, היתר שייכנס לתוקף מיד לאחר קבלת הסכמת הישיבה של מעלה (כביכול) בהכרזה "סלחתו כדברך".

³⁶ **בית חדש**, אורח חיים, סימן תרי"ט, אות א.

³⁷ לדעת ר' חיים בנבנשת זו דעת יחיד "ואין אנו נוהגין כן" (שיירי כנסת הגדולה, לעיל ה"ש 26 אות ד).

³⁸ **טורי זהב**, שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תרי"ט, ס"ק ב.

³⁹ **שערי תשובה על השולחן ערוך**, אורח חיים, סימן תרי"ט, ס"ק ב.

⁴⁰ **שולחן ערוך הרב**, אורח חיים, סימן תרי"ט, סעיף א.

⁴¹ ירושלמי (וילנא), ראש השנה פרק א, הלכה ג. ראו עוד **פסיקתא רבתי** (מהדורת איש שלום), פסקא ט"ו, באמצע ד"ה: החודש".

⁴² **עלי תמר** ראש השנה פרק א, הלכה ג, ד"ה: "אם אינו חוק".

א.4 מי הם נמעני ההיתר?

מי הם נמעני ההיתר? קהל המתפללים המבקשים לצרף את העבריינים לתפילה או העבריינים המבקשים להצטרף לקהל המתפללים?
 מלשון בעל הטורים משתמע שההיתר מופנה לקהל המתפללים בבית הכנסת. וזו לשונו:⁴³

ונוהגין באשכנז שקודם שיתפלל מתירין לכל העבריינין כדי להתפלל עמהן, ואפילו אם לא יבקשו שיתירו להם. דאמר ר' שמעון חסידא ... .

וכן פסקו ר' יוסף קארו,⁴⁴ ור' שניאור זלמן מלאדי.⁴⁵

גולדשמיט מסיק מלשון המרדכי⁴⁶ שההיתר מופנה לקהל המתפללים כדי שיוכלו לצרף את העבריינים (המגיעים) לתפילה.⁴⁷ טעם הדבר בהזדויות, שאם החרמתם והוצאתם מכלל המתפללים היא על דעת הקהל, מן הדין שביטול החרם וצירופם יהיו אף הם על דעת הקהל. שהציבור שהחרים הוא הציבור שמתיר.⁴⁸ נראה, אפוא, שנוסח ההכרזה שובש ברבות השנים. שכן, העבריינין בדומה לכל אדם אינו צריך היתר מיוחד להתפלל. ייתכן שלפנינו משפט שחסרות בו המלים שהיו בנוסח הקדום והושמטו - "אנו מתירין להתפלל עם הקהל". מלשון ההכרזה של מהר"ם מרוטנברג - "אנו מתירין להתפלל לעבריינים" – משתמע שנמעני ההיתר הם העבריינים. לא המתפללים (הצדיקים) מצרפים את העבריינים לתפילה, אלא הא-ל בשיתוף הציבור מצרף את העבריינים לתפילה.⁴⁹ כך הבין ר' אהרון הכהן את ההכרזה על פי מהר"ם.⁵⁰

וידר מעיד כי מצא כתב יד שהעבריינים הם הבריונים:⁵¹ "קודם שיתחיל החזן כל נדרי, יאמר בישיבה של מעלה ... אנו מתירין להתפלל עם הבריונים. כך מצאתי בתשב"ץ".⁵² עוד מצא במחזור אלג'יר (כתב יד), נוסח לפיו ההיתר ניתן הן לקהל והן לעבריינים. וזו לשונה:⁵³

על דעת המקום ... אנו מתירים לעצמנו להתפלל עם העבריינים, ומתירים לעבריינים להתפלל עמנו.

⁴³ ארבעה טורים, אורח חיים, הלכות יום הכיפורים סימן תרי"ט.

⁴⁴ שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תרי"ט, סעיף א.

⁴⁵ שולחן ערוך הרב, אורח חיים, סימן תרי"ט, סעיף א.

⁴⁶ מרדכי סוף יומא, רמ"ז, סימן תשכ"ה.

⁴⁷ גולדשמיט לעיל ה"ש 26 בעמ' 8.

⁴⁸ ראו עוד משה משה עמוד העבודה יום כיפור סימן תתס"ז.

⁴⁹ אורחות חיים חלק א הלכות יום הכיפורים, סימן כ"ט

⁵⁰ שם; ספר כלבו, לעיל ה"ש 29, סימן ס"ח, ד"ה: "ונשאל גאון"

⁵¹ כתב יד הספריה הבריטית Or. 11318 נ"ה, ב. כתב היד נגמר ב – 1557.

⁵² נפתלי וידר, "להתפלל עם העבריינים", טורי ישורון, 34, (תשל"ב). ראו עוד הנ"ל, התגבשות

נוסח התפילה, לעיל ה"ש 325 בעמ' 393.

⁵³ שם.

הראב"ה והמרדכי סבורים כי העבריינים⁵⁴ הם "כל איש אשר חטא ועבר על גזירת הקהל".⁵⁵ לדעת ר' יהושע פאלק מי שעבר על דברי תורה או על דברי חכמים,⁵⁶ לדעת ר' מרדכי יפה העוברים על "חרמות הקהל".⁵⁷ לשון אחר, העבריינים הם המערערים את הסדר החברתי.⁵⁸ לדעת הטור⁵⁹ והר"י קארו⁶⁰ ההיתר חל על כל העבריינים. נמצא, כי תחולת ההיתר הוא על מנעד רחב של עבריינים שנודו,⁶¹ ואפילו כאלה שלא יבקשו שיתירו להם,⁶² בין אלה שחטאו למקום ואלה שחטאו לקהל.⁶³

ולבסוף, למרות החשיבות ביצירת אחדות בין העבריינים לציבור המתפללים, אין לכחד כי תחושה לא נוחה מלווה את ההכרזה המשדרת לכאורה תחושת עליונות של המתפללים הקבועים כלפי העבריינים. ר' ישעיה הלוי הורביץ (השל"ה) שולל תחושה זו. לדעתו, ההכרזה מאירה את תרומת העבריינים ליצירת האחדות. השתתפותם בתפילות יום הכיפורים היא אינטרס של ציבור המתפללים לא פחות משל העבריינים בדרך להשגת האחדות. שותפותם מאפשרת את קבלת התפילה:⁶⁴

משום דאם לא היו כאן פושעי ישראל, אפשר כשהיו מדקדקין למעלה במעשה הצדיקים, לא היה נחשב צדקתם לכלום ולא היו תפילתם מקובלת, אבל כשיש גם כן

⁵⁴ על העבריינות בהקשרה הרחב ראו הרב מרדכי פוגלמן "עבריינין" סיני ס"ג, ע"ג 63 (תשל"ג).
⁵⁵ **מרדכי**, יומא, סימן תשכ"ה. גזירות הקהל היו כלי העזר העיקרי בארגון חיי הקהילה. אחת הסנקציות שהוטלו על המפר אותן היה חרם ונידוי. המנוחה אינו מצטרף למניין עשרה, לכן יש צורך להתיר את החרם (**שולחן ערוך**, אורח חיים, סימן נ"ה, סעיף י"ב; **משנה ברורה**, שם, ס"ק א). ראו עוד אברהם גרוסמן "הקהילה היהודית באשכנז במאות ה-10 וה-11" **קהל ישראל, השלטון העצמי היהודי לדורותיו**, אברהם גרוסמן ויוסף קפלן עורכים, כרך ב 57 (2004).

⁵⁶ **פרישה** אורח חיים סימן תרי"ט, אות ס"ק ב.

⁵⁷ **לבוש**, אורח חיים סימן תרי"ט סעיף א; **באר היטב**, אורח חיים, סימן תרי"ט, ס"ק ב.

⁵⁸ ראו אביעד הכהן "אנו מתירין להתפלל עם העבריינים" פרשיות ומשפטים, **משפט עברי בפרשת השבוע**, 357 (2011); הנ"ל "נדריים ומשפט", **פרשיות ומשפטים** 99 (2011).

⁵⁹ **ארבעה טורים**, אורח חיים, הלכות יום הכיפורים סימן תרי"ט.

⁶⁰ **בית יוסף**, אורח חיים, סימן תרי"ט, אות א.

⁶¹ להבחנה זו ראו ר' אברהם הירחי **ספר המנהיג**, מהדורה חדשה, סימן ע"ט (תשל"ל) (להלן: ספר המנהיג).

⁶² **ארבעה טורים**, אורח חיים, הלכות יום הכיפורים סימן תרי"ט.

⁶³ **מנהגי פרקפורט**, חלק המועדים, ליקט וערך צבי י' לייטנר, ג (תשמ"ב).

⁶⁴ הרב ישעיהו הלוי הורביץ **בגדי ישע חידושים מסדר מועד** 79 (תק"ז). הראיה, סיפור האלמנה הצרפית (מלכים א' י"ז, י"ח) המטיחה בפני אליהו מים קשות: "עד שלא באת אלי, היו שוקלין מעשי ומעשי עירי, והייתי ראויה לנס. משבאת לכאן לא נחשבתי לכלום ואין צדקתי נזכרת" (**רש"י**, שם, ד"ה: "להזכיר את עוונתי"; **פירוש ר' יוסף קרא**, שם). ואכן, "האיש השלם ידקדק עמו השם יתברך מאד, ויענישהו יותר על חטאיו ממה שיעניש איש אחר" (**פירוש רלב"ג**, שם).

פושעי ישראל, אז כשרואין מעשה הצדיקים כנגד נעשה הרשעים – נחשבים לצדיקים גמורים, כאילו לא חטאו כלל.

כלומר, הצדיקות היא יחסית. העבריינים הם ההופכים את המתפללים (הקבועים) לצדיקים. אלמלא הצטרפו היו בשמים מדקדקים עם המתפללים ותפילתם לא הייתה מתקבלת. לצד זאת, גם לעבריינים ערך מוסף מהצטרפותם לתפילה. לא רק שנדריהם מתבטלים, אלא שהם גורמים לכך ש"שם שמים מתעלה ומתקדש בשעה שהרשעים חוזרים בתשובה ונמנים בכלל הצדיקים. שאם לא כן - הצדיקים נתפשים עליהם".⁶⁵ ואכן, בזכות הערבות ההדדית בעם ישראל "השם יתברך שומע תפילתם" (של הרבים).⁶⁶ עם זאת, אל להם לטעות ולחשוב "שכבר נפטרו מעבריינותם כיון שהתירו להתפלל עמהם. זה אינו, כי לא היתרום רק על דעת המקום שיחזרו בתשובה למקום ברוך הוא ולא יחזרו לעבריינותם".⁶⁷

א.5 האנוסים ותפילת כל נדרי

פרק מיוחד תופסת ההכרזה בעולמם של אנוסי ספרד. אומנם, הדעה המזהה את העבריינים עם האנוסים היא דעה חריגה, וככל שהיא נוגעת להכרזה (ואף לפיוט), אין לה אישוש היסטורי, אך יש בה עומק רגשי, ערכי ומכבד את התנהלות האנוסים שהעמידו פני נוצרים.⁶⁸ מקורה כנראה בטעות הנובעת מהקשר בין ההיתר (הגורף) להתפלל עם העבריינים לפיוט וללחנו.⁶⁹ לכן, אף שהפיוט וההכרזה קדמו מאות שנים לגירוש ספרד (ופורטוגל), היהודים המאראנים "אימצו" אותה וראו עצמם כעבריינים בעת שהתכנסו במרתפים ובמקומות מחבוא אחרים לציין את יום הכיפורים.⁷⁰ וכך בליל יום הכפורים, כותב ירמיהו יובל

⁶⁵ פרישה אורח חיים סימן תרי"ט אות א; אליה זוטא סימן תרי"ט, ס"ק א.
⁶⁶ (משנה תורה, הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ח, הלכה א. ראו עוד אברהם אליעזר הירשאוויץ **אוצר כל מנהגי ישורון**), מהדורה תליתאה ערך יום הכפורים, אות ה, (תרע"ז) (להלן: אוצר כל מנהגי ישורון).

⁶⁷ ב"ח אורח חיים, סימן תרי"ט, אות ב. ראו עוד **אורחות חיים** חלק א הלכות יום הכפורים, סימן כ"ט.

⁶⁸ ראו למשל יוסף קפלן מנצרות ליהדות - חייו ופעלו של האנוס יצחק אורוביו די קסטרו 289 (1983).

⁶⁹ וכך כותב הירשאוויץ: שהטעם שאומרים "כל נדרי" בניגון בכי המדאיב את הלב, משום שהאנוסים של שפניא כשהיו באים בסתר במערות ביום כפור להתפלל, היו נזכרים בשעת אמירת "כל נדרי" בשבועותיהם ונדריהם שנשבעו ונדרו לצוררים, והיו מתכוונים לבטל אותם השבועות והחרמות והנדרים, וניגון זה חיברו ר' יצחק ממעסינא [-ספרד או אולי סיציליה] כשהיה בשפניא. (אוצר כל מנהגי ישורון, לעיל ה"ש 66). אגב, יתכן וזו הסיבה המזהה את העבריינים כאנוסי ספרד מהאי האיברי ולכן יש לכתוב להתפלל עם האבריינים (ב - א' במקום ב - ע').

⁷⁰ על הפולמוס בעניין זה ראו עיתון **הצפירה** מיום 24 בנובמבר 1885, מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית", הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב, הורדה ביום 11 ביולי 2021;

שבגרסה המראנית המתייחד מתכחש מראש ל"כל המעשים שאעשה בשביה הזאת" וההטאים שיחטא הם מחמת "ערמומיותו של חוש שמירת החיים. בייחוד מתבטלים כך כל הנדרים הקתוליים והמסכות שהמתייחד חייב לעטות בכל השנה כדי לשרוד".⁷¹

ב. כל נדרי: תוקפו ומהותו

ב.1 מבוא

זהותו של מחבר הפיוט והתקופה בה חובר אינם ידועים. יש הסבורים כי לשונו הארמית מלמדת שחובר במועד כלשהו בבבל לפני תקופת הגאונים (המאות השביעית עד האחת עשרה לספירה) או בסמוך לה, "לפי שבבבל היו מדברים בלשון ארמית וכדי שייכנו הכל".⁷² יש הסבורים שאנשי כנסת הגדולה (המאה הרביעית לפני הספירה) הם ש"תיקנו לנו להסיר מן המכשול כי כמה בני אדם יש שנודרים ושוכחים הנדר ואין באים לפני חכם להתיר ועוברין על נדרן בשוגג. ותיקנו שבתחילת יום הכיפורים בפתחת תפילותיהם יתוודו ויתחרטו מנדריהם כדי שלא ישכחו הדבר".⁷³ ר' ישראל מטוליטולה כותב: "ואין לזה (=לפיוט) עיקר בתלמוד, אך הגאונים תיקנוה על הנוסח הכתוב בסידורים".⁷⁴

עיתון **המליץ**, בין עם ישרון והממשלה, בין האמונה וההשכלה, מיום 24 ספטמבר 1868. מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית", הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב, הורדה ביום 11 ביולי 2021. ראו עוד סקירתו של משה זאב סולה, עיתון הבקר מיום 11 אוקטובר 1959, הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב, הורדה ביום 24 ביולי 2021. ירמיהו יובל האנוסים זהות כפולה ועליית המודרניות, תרגם מאנגלית יוסי מילוא (2014) 294. עוד על האנוסים בספרד ראו יוסף קפלן, "בעיית האנוסים וה'נוצרים החדשים' במחקר ההיסטורי של הדור האחרון", עיונים בהיסטוגרפיה, משה צימרמן, מנחם שטרן יוסף שלמון עורכים, 117 (תשמ"ח). על מעמדם ההלכתי של האנוסים ראו אליאב שוחטמן "מעמדם ההלכתי של האנוסים לאור ספרות התשובות", שנה בשנה (1993). אגב, הטענה שההכרזה אינה מתירה את כל הנדרים עמדה במרכז טענתם של הנוצרים שהאשימו את היהודים כי לנדריהם אין ערך בשל הפיוט "כל נדרי". ראו משה צינוביץ, "לילות כל נדרי", מחנים י"א 66 (תשי"א); שלמה אשכנזי, דור דור ומנהגיו מהדורה שניה מתוקנת 44 (תשמ"ז); הנ"ל "מנהגי כל נדרי" מחנים ל"ג 103 (תשי"ח).

71 סידורו של רש"י, לעיל ה"ש 21 עמ' תקנ"ג; **מטה משה**, עמוד העבודה יום כיפור סימן תתס"ו; **לבוש**, אורח חיים, סימן תרי"ט סעיף א). **שיירי כנסת הגדולה**, הגהות בית יוסף, אורח חיים, סימן תרי"ט. אות ב.

72 **שיטה מקובצת**, נדרים כ"ג, ב, בתוך ד"ה: "רבא אמר". יוער כי קשה להלום השערה זו בהינתן העובדה שבמשך מאות בשנים לא ידוע על התייחסות כלשהי לפיוט עד שהגיעה לידיעת הגאונים שהתנגדו לה.

74 ר' ישראל מטוליטולה מצוות זמניות הלכות יום הכפורים, עם הערות ומראה מקומות מאת משה יהודה הכהן בלוי, שער הרביעי, תיקון ערבית 88 (תפ"ג).

גם החוקרים בני זמננו חלוקים בשאלה זו. אברמסון משער בהסתמך על שרידי הגניזה, שתפילת כל נדרי חוברה בארץ ישראל.⁷⁵ קר בדעה שנוסח התפילה צמח בבבל בקרב ההמון ומשם התגלגל לארץ ישראל.⁷⁶ דנציג מסתייג מההשערה שהפיוט נוצר בארץ ישראל, וסובר שכשהגיע לארץ לא התנגדו לו חכמים. הוא מסכים ששורשו של הפיוט במנהג עממי שצמח בבבל והגיע לארץ ישראל.⁷⁷

ב.2 הפיוט בספרות הגאונים

רב נטרונאי גאון נשאל אם יכול הציבור להתיר נדריו העתידיים בתפילת כל נדרי? תשובתו היא שאינה נשנית יותר ממאה שנים בישיבות (סורא ופומבדיתא) בבבל.⁷⁸ התשובה נסמכת על הוראה של רב יהודאי גאון:⁷⁹

וכך אמר מר רב יהודאי גאון נהורא (בעלמא) [דעלמא] (אור העולם): דאנן לא גרסינן נדרים ולא ידעינן לאסור ולהיתר בה, לא נדר ולא שבועה. ואין נוהגין לא בישיבה ולא בכל מקום להתיר נדרים, לא בראש השנה ולא ביום הכפורים, אלא שמענו שבשאר ארצות אומרים כל נדרי ואסרי, {אבל} אנו לא ראינו ולא שמענו מרבתינו.

כלומר, אין מסורת מקובלת בבבל לומר כל נדרי, אבל ידוע שיש ארצות בהן הפיוט נאמר.

רב האי גאון (ב"ר נחשון גאון) סבור שאין לומר כל נדרי משום שאין הפיוט אלא הערמה על הנדרים. וזו לשונו:⁸⁰

נוהגים העמים אשר סביבותינו לומר ביוה"כ כל נדרי, ואומר דברי הערמה לשנה הבאה. אין ראוי לעשות כן. ואותם אשר התירו ותקנו דבר זה סמכו על דעתם, והחסידיים הקדמונים לא נהגו לעשות הערמות בנדרים ובשבועות בליל יום כפור וחס וחלילה וכבר ראינו בדברים אלו וידענו מקבלת חכמה ידועה ענין הנדר והשבועה ... ואין לסמוך בדבר אשר ה' לא צווה.

⁷⁵ שרגא אברמסון "פסקים קדומים" סיני מ"ט רי (תשכ"א); הנ"ל "על ברכת התרת נדרים ושבועות" סיני נ, קפ"ה (תשכ"ב).

⁷⁶ משה דוד הר "ענייני הלכה בארץ ישראל במאה השישית והשביעית לספירת הנוצרים" תרביץ מ"ט 62 (תשמ"מ).

⁷⁷ נחמן דנציג "בין ארץ ישראל לבבל: דפים חדשים מחיבור פרקויי בן באבוי" מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה היהודי, ספר שמיני, יוסף הקר עורך, 1 (תשס"ט).

⁷⁸ הרב גורן מעיר בהסתמך על האמור בספר הראב"ה, שתפילת כל נדרי לא נאמרה רק בישיבת סורא, ראו גורן לעיל ה"ש 4 בעמ' ע"ז.

⁷⁹ תשובות רב נטרונאי, לעיל ה"ש 7 בסימן קפ"ה. וכן כתב הרב יצחק בן גיאת שערי תשובה, סימן קמ"ג, אות ט"ז; אוצר הגאונים נדרים 21 (תש"ב).

⁸⁰ תשובות הגאונים, שערי תשובה, סימן קמ"ג.

הערמה לענייננו היא דרך "עוקפת הלכה" המאפשרת התרת נדרים.⁸¹ אמירת כל נדרי מהווה הכרה בלגיטימיות של דרך זו למרות שאינה כזו. לכן מזהיר רב האי גאון את הקהילות הנוהגות להפר נדרים בליל יום הכפורים, שהן מכשילות את הנודר, כיוון שבטלות הנדר מותנית בכך "שיהא [הנודר] זכור [זוכר] בשעת הנדר".⁸² אשר על כן, אל להם לשנות מהמנהג ולאומרו. וכך כתב:⁸³

על אותם האומרים דהתרת נדרים ושבועות שיעמוד אדם בראש השנה ויאמר: כל נדר שאני עתיד לידור כל השנה הרי הוא בטל ובלבד, שיהא זכור בשעת הנדר וכו' אמרו: ח"ו שאין לנו להתנהג בכך, ... ולא שמענו מרבתינו ז"ל שיהיו נוהגים מנהג זה כל עיקר ואל תתנהגו גם אתם במנהג זה ... וכי דבר קל הוא בעיניכם לחטוא אדם בעניין נדרים ושבועות ... ויכפר לו? ... לכן, אתם החמירו כמותנו ואל תשנו ממנהג הישיבות.

עם זאת, כיוון שפשט המנהג לומר כל נדרי, לא ניתן למנוע מהקהילות להמשיך באמירתו, למרות התנגדות הגאונים.⁸⁴ על כן מבקש רב האי גאון (ב"ר שרירא גאון) לשלב בפיוט בקשת רחמים מהקב"ה שיתיר את הנדרים. וזה הנוסח שהוא המוצע:⁸⁵

כל נדרי ואסרי וקנמי וחרמי ושבועי דנדרנא ודאישתבענא ודאחרמנא ודאסרנא על נפשנא מיום צום הכיפורים [שעבר עד יום צום כיפורים] הוה ועברנא עליהן בשלו או באונסא ניבעי רחמי מן קדם מרי שמיא דלישרי לן דלישבוק לן נדרנא לא (לא) נדר למחייב עלייהו איסרנא לא אסרי למיחטא בהון ושבועתנא לא שבועי למילקי בדילהון ככתוב ונסלח ...

אלא שלא כל הגאונים התנגדו לאמירת כל נדרי, כפי שמעיד הראב"ה על מנהגו של רב פלטוי גאון. וזו לשונו:⁸⁶

בתשובת רב פלטוי גאון כתוב: מנהגא דידן ובבית רבינו שבבבל שאומר שליה ציבור שהחינו ושוב כל נדרי ושוב ברכו. וכל כך למה? שמא יהיה אחד מישראל שלא בירך...

⁸¹ על ההערמה בכלל ראו הרב ישראל רוזן "הערמות הלכתיות כתקנות ציבור" **תחומין** כ"א 209 תשס"א).

⁸² לכן יכול החכם להתיר את הנדר לאחר שהנודר מתחרט על נדרו. ראו **סידור אבודרהם**, חלק א, מהדורת קרן רא"ם עמ' 448 ה"ש 42.

⁸³ **תשובות הגאונים**, שערי תשובה, סימן ל"ח. עוד על גישתו של רב האי גאון ראו **אורחות חיים**, חלק א, הלכות יום הכפורים, אות כ"ט). ראו עוד ספר **כל בו**, לעיל ה"ש 29 סימן ס"ה, ד"ה: "ואמר רב"; רבינו ירוחם, **תולדות אדם וחוה**, נתיב ז, חלק א, דף נ.

⁸⁴ **שבולי הלקט**, סדר יום הכפורים, סימן שי"ז.

⁸⁵ שם. ראו עוד **נימוקי יוסף** נדרים ז, ב, באמצע ד"ה: "לא אמר".

⁸⁶ ספר **ראב"ה**, חלק ב, לעיל ה"ש 36, מסכת יומא סימן תקכ"ט. אישוש לדברים ראו מרדכי (סוף מסכת יומא, סימן כ"ה).

בסדר ר' עמרם גאון שערך והגיה גולדשמיט, הוא מביא בהסתמך על כתבי יד, את הנוסח הראשוני המוכר של הפיוט בשני נוסחיו (הארמי והעברי):⁸⁷

כתב יד אוקספורד	כתב יד המוזיאון הבריטי ובית המדרש לרבנים בניו יורק
כל נדרי ואסרי וחרמי ושבועי וקיומי דנרנא ודאסרנא על נפשתנא בשבועה,	כל נדרים ואסרים ושבועות וקיומים וחרמין שנדרנו ושארנו ושחרמנו ושנשבוענו ושקבענו על נפשנו בשבועה, ⁸⁸
מיום הכפורים שעבר עד יום הכפורים הזה הבא עלינו. בכולם חזרנו ובאנו לפני אבינו שבשמים. אם נדר נדרנו אין כאן נדר. אם אסר אסרנו אין כאן אסור. אם חרם חרמנו אין כאן חרם. אם שבועה נשבוענו אין כאן שבועה. אם קיום קיימנו אין כאן קיום. בטל הנדר מעיקרו. [בטל האיסור מעיקרו]. בטלה השבועה מעיקרה. בטל הקיום מעיקרו. אין כאן לא נדר ולא איסור ולא שבועה ולא קיום. יש כאן מחילה וסליחה וכפרה, ככתוב בתורתך: ונסלח לכל עדת בני ישראל ולגר ולגר הגר בתוכם, כי לכל העם בשגגה.	

למרות שר' עמרם גאון כלל בסידורו את הפיוט, הוא שולל בתקיפות את המנהג לאומרו ומכנה אותו "מנהג שטות הוא זה ואסור לעשות כן".⁸⁹ הסכימו עמו ר' אברהם ב"ר נתן הירחי,⁹⁰ ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא⁹¹ ור' יעקב בן יהודה לנדא.⁹² רב סעדיה גאון מתיר לומר כל נדרי, בהתבסס על ההבחנה בין נדרי יחיד (שלא ניתן להפר בלא פתח וחרטה) לנדרי ציבור.⁹³ תפילת כל נדרי מועילה להתיר נדרים, שבועות וחרמות של ציבור כציבור, אך אינה מועילה להתיר נדרי היחיד. וכך מובא בשמו:⁹⁴

⁸⁷ סדר ר' עמרם גאון, לעיל ה"ש 21. הנוסח המשולב דומה לנוסח שבסדר רב עמרם גאון, מהדורת "גרש ירחים", בעריכת הרב גרשום הרפנס (עמ' רט"ז).

⁸⁸ בספר אוצר כל מנהגי ישורון מצוין שאת הנוסח העברי אמרו תלמידי החכמים שהבינו לשון הקודש (לעיל ה"ש 66, ערך "כל נדרי"). עוד על נוסחי הפיוט ראו אברהם מאיר הברמן, "הכרזת כל נדרי ונוסחאותיה", **מפרי העט והעת**, 180 (תשמ"א).

⁸⁹ סדר ר' עמרם גאון (לעיל ה"ש 21). בספר כלבו שאין כל תועלת באמירת כל נדרי "למי שמתנה לאחור נדרו שיהא בטל, וכבר שמענו מההיא שמעתא דנדרים שאין למנהג הזה שום שורש שאין מבטלין הנדרים בכך ואין בו ממש" (**ספר כלבו**, לעיל ה"ש 29, סימן ס"ח).

⁹⁰ **ספר המנהיג**, לעיל ה"ש 61 הלכות צום כיפור, עמ' שמ"ד.

⁹¹ **שבולי הלקט**, סדר יום הכיפורים, סימן שי"ז.

⁹² **ספר האגור** הלכות יום הכיפורים סימן תקמ"ג.

⁹³ **ראו בית הבחירה**, נדרים כ"ה: "וקצת גאונים". על ההבחנה ראו עוד **ספר המנהיג**, לעיל ה"ש 61 הלכות צום כיפור, עמוד שמ"ה; **תשובות הגאונים** - שערי תשובה, סימן קמ"ג, אות י"ד).

⁹⁴ **תשובות הגאונים**, שם, אות י"ג. ראו עוד ספר המנהיג, שם; בספר מצוות זמניות, לעיל ה"ש 74, שם מובא הנוסח במלואו, בתוספת הערה שהנוסח הנכון הוא בסידור רבינו סעדיה.

בליל יום הכיפורים עומד ש"ץ ואומר: כל נדרי ואסרי וחרמי ושבועי וקונמי שנדרנו ושחרמנו ושארנו ושנשבענו ושקיימנו על עצמנו בשבועה ושנשבענו ושקיימנו על נפשותינו מיום הכפורים שעבר עד יום הכפורים זה הבא עלינו לטובה, ככולן חזרנו בנו לפני אבינו שבשמים, עד ככתוב ונסלח לכל עדת בני ישראל וגו'.

אולם, בסידורו אין רב סעדיה גאון כולל תפילת כל נדרי כלל, אלא אומר שיש לקיים ביום כפור חמש התפילות: "ג' התדירות כמשפט יום חול, ומוסף כמשפט כל יום קודש, ותפילה נוספת אחרי מנחה הנקראת נעילה, כלומר חתימת היום".⁹⁵ דעה המצדדת באמירת כל נדרי באותה תקופה, ולזה כיוון רב האי גאון על פי עדותו, היא של רב חנוך מחכמי ספרד הראשונים (בן דורו של רב האי גאון) באומריו:⁹⁶

וציבור יכולין לעמוד לבטל נדרים בשבתות וימים טובים ויום הכיפורים בכלל ימים טובים, דקתני (נדרי ס"ו): פותחין בימים טובים ובשבתות ויום הכיפורים לא עדיף משבת. וכשמפירין מפירין לשעבר ואין מפירין להבא, שלא מצינו הפרת נדרים להבא.

כלומר, הנוהגים לבטל נדרים באותה תקופה בספרד על ידי אמירת כל נדרי, הסתמכו על הנוסח של רב סעדיה גאון ור' עמרם גאון.

3. ב. הפיוט בספרות שלאחר הגאונים

רש"י בסידורו מציג דרך המאפשרת להתגבר על הקשיים ההלכתיים-משפטיים באמירת כל נדרי:⁹⁷

שאם יש אדם שעליו נדר ולא התירו בחרטה, או אם שכח בזה אדם נדר שנדר ולא שאלו לחכם עליו, באותו שעה שיזכור, יפרטנו לפני חכם ויתחרט ויתיר לו, ואשר לא זכר – נעשה שליח ציבור שלוחו להתחרט בעדו. וגם כל אחד כששומע כך מפי שליח ציבור מתחרט גם הוא ונדרו מותר על ידי חרטה.

⁹⁵ **סדר רב סעדיה גאון**, מהדורת דודזון ואח', הוצאה שנייה, רנ"ח (תש"א). ראו גם **מתזור ויטרי**, מהדורת שמעון הלוי איש הורביץ, סימן שנ"א (תרפ"ג).

⁹⁶ **הלכות פסוקות מן הגאונים**, מהדורת מיללער סימן קי"ז (תרנ"ג), אות י"ב.

⁹⁷ סידורו של רש"י, לעיל ה"ש 21. ראו עוד **סידור רש"י**, מהדורת בובר, סימן רי"ב (תרע"ב); **ספר ליקוטי הפרדס מרש"י**, דף כ"ב, עמוד ב). לשם השוואה ראו בסדר טרוייש סימן ט: "קודם ירד החזן לפני התיבה ראוי לכל ש"צ להתיר כל מכשלות ושגיונות מכל חרמות של ציבור". הסדר נערך על ידי ר' מנחם חזון, מרבני העיר טרוייש (טרואה, צפון צרפת) כמאה שנים אחרי רש"י על פי פסקיו ותלמידיו. ראו ר' מנחם חזון **סדר טרוייש**, מהדורה מוערת על ידי מאיר צבי וייס (תרס"ה).

כלומר, שליח הציבור הוא שלוחו של כל מתפלל להתיר את הנדר שלא זכר ולא הביע חרטה. בהסתמך על השליחות (הקונסטרוקטיבית) וייחוס החרטה - פסק הראב"ה שניתן להתיר נדרים על ידי אמירת כל נדרי. שכן, הציבור מכוון "לדעת שליח הציבור כאילו אמרו שבנו ונתחרטנו על הנדרים, והנגנו נשאלין והוא מתיר להם בהסכמת הרבים".⁹⁸

באשר להתרת נדרי עבר, סבור הראב"ן שהדבר אפשרי משיקולים מעשיים. החכם מתיר את הנדר לאחר שהנודר פונה אליו ומבקש ממנו להתירו. עם זאת, כיוון שלא הכל בקיאים בנדריים, ומודעים לכך שזו עבירה (לידור),⁹⁹ הרי שהנודר אינו רואה צורך לפנות לחכם להתיר את נדרו. כדי להציל את הנודר מעבירה מתקיים מעמד כל נדרי. לפיכך, נחלק הפיוט למעשה לשני חלקים: החלק הראשון, עד הפיסקא "כולהון [א] יתחרטנא בהון", נאמר על ידי שליח הציבור כשלוחם של המבקשים להתיר את נדרם, "שהרי כולם יושבין שם (כאחד) ואין מוחין". משם ואילך שליח הציבור "מחליף את כובעו" והופך לשלוחם של החכמים [ים] להתיר הנדרים, לרבות את נדריו שלו, באומרו "כולהון יהון שרן ונידרנא לא נידרי ושבעתנא לא שבעה".¹⁰⁰

ר' מנחם המאירי סובר כרוב הגאונים שלא לאומרו כלל, מחשש שיבואו לזלזל בנדריים. וזו לשונו:¹⁰¹

וכבר הרחיקום הגאונים שלא לאמרו, שמאחר שהנדרים אינם בטלים בכך יש לחוש שמא יהו עמי הארץ טועים בכך לומר, שנדריהם בטלים ויבא הדבר לידי זלזול חרמות ונדריים מצד שהם שומעים ביטול נדריהם לגמרי. כלומר, אם נדר נדרנו אין כאן נדר וכו' וכל אחד מיקל בו בנדריו.

התנגדות חריפה ביותר להתרת נדרים בדרך זו הביע גם הרמב"ן בספרו משפט החרם. וכך כתב:¹⁰²

בקיעי עירנו ראיתי כי רבו, במה שנהגו תדיר להסיע על קיצתם ולהחרים ולהשביע בדבר, וכשנמלכין להתיר, ש"צ (שליח הציבור) עומד ואומר הותר החרם ... וכבר הרבו הראשונים לדבר בזה על אותן מקומות שנוהגים לומר בר"ה (בראש השנה) וביוה"כ (וביום הכיפורים) כל נדרי, ובא מעשה לפני הגאונים ז"ל ואסרו כמו שכתוב בתשובותיהם. ובהלכות ר"י אבן גיא ז"ל, ורבי' יעקב הצרפתי ז"ל נמי כתב בו

⁹⁸ ספר הראב"ה, לעיל ה"ש 33. ראו עוד רא"ש, נדרים פרק ג, סימן ה; אור זרוע, חלק ב, הלכות יום הכיפורים, סימן רע"ז, אות ה.

⁹⁹ ראו בבלי, תענית י"א א, ד"ה: "רבי אליעזר הקפר ברבי".

¹⁰⁰ ראב"ן עירובין, תיקון כל נדרי בערב יום הכיפורים, ד"ה: "ותיקון אמירת"; הרב שלמה י' שפיצר "סדר יום הכפורים להראב"ן מוריה, ז - ח (קצ"ט - ר), כ"ב (תשנ"א).

¹⁰¹ בית הבחירה (מאירי) נדרים כ, ב, ד"ה: "ומכל מקום". ובהרחבה מנחם המאירי חיבור התשובה - משיב נפש מבוא והערות ע"י הרב משה צוריאלי ת"ב (תשע"ח).

¹⁰² רמב"ן, משפט החרם, מהדורת זכרון יעקב ישראל תשנ"ד.

בלשון הזה: כולהון איחרטנא בהון - טעות הוא שאי אפשר לו להתיר עצמו בלא חרטה דמעיקרא ובלא יחיד מומחה או ג' הדיוטות,

ב.4 תיקונו של רבנו תם

נוכח הקושי הלכתי להתיר נדרי עבר סבר רבנו תם, חתנו של רש"י, שיש לתקן את נוסח הפיוט. להשמיט את המשפט "מיום כיפורים שעבר עד יום כיפורים זה", ולהשאיר רק את המשכו "מיום כיפורים זה עד יום כיפורים הבא".¹⁰³ וכך פסק:¹⁰⁴:

כל נדרי דאמרינן בלילי יום הכפורים הגיה אבא מרי זצ"ל, מיום כפורים זה עד יום כפורים הבא עלינו לטובה, וכן עיקר. והאומר מיום כפורים שעבר עד יום כפורים הבא עלינו לטובה אינו אלא טועה. שאי אפשר להתיר את עצמו, ובלא חרטה דמעיקרא, ובלא יחיד מומחה או ג' הדיוטות. ועוד... שצריך לפרט הנדר. והכי נהגינן (וכך נוהגים), מיום כפורים זה עד יום כפורים הבא עלינו לטובה עיקר.

אגב כך העיר המאירי ש"הנוסח הכתוב בסדורים על לשון שעבר ... שמוציאין ספר תורה מפני כך טעות הוא".¹⁰⁵

התוספות מעירים שניתן להתיר רק נדר שאדם נודר בינו לבין עצמו, אבל דבר (נדר) שבין אדם לחברו או נדרי הציבור כציבור, אין הציבור יכול להתיר. עם זאת, כיוון שרבנו תם לא מחק את המילה "שאינדרנא" בארמית המתפרשת גם בלשון עבר וגם בלשון עתיד, רוב הציבור אינו מבחין בכך, לכן אין לחשוש שיקלו ראש בנדרים.¹⁰⁶ ר' יעקב בעל הטורים פסק שאף שהנוסח "מיום כפורים זה" (לשון עתיד) הוא העיקר, כיוון שפשט המנהג, וכיוון שלא נמחקו המלים "די נדירנא ודמישתבענא" שהם לשון עבר, תקף הפיוט גם לדעת רבנו תם.¹⁰⁷ ההיגיון ההלכתי-משפטי עליו נסמך תיקונו של רבנו תם הוא שבאמירת כל נדרי, פותח שליח הציבור פתח ההופך את הנדר (העתיד) לנדר טעות הבטל מעיקרו. פעולתו של החכם – הפתח והחרטה שבצידה - מסביר ר' שמעון שקופ פועלת למפרע ומבטלת את הנדר מעיקרו, בתנאי שהנודר "שכח תנאו ... אבל אם זוכר תנאו - דליכא (אין) טעות כלל [ו] לא מהני (מועיל) ביטול". כלומר, החרטה פוגמת בגמירות דעתו ובכוונתו הראשונית של הנודר, הופכת את הנדר לנדר טעות, "באופן שיוכל לומר שלא היה נדרו בדעת צלולה ככל

¹⁰³ עוד על התיקון המיוחס לרבנו תם, ראו וידר, לעיל ה"ש 32 בעמ' 368.

¹⁰⁴ ספר הישר, חלק החידושים, סימן ק.

¹⁰⁵ בית הבחירה, נדרים כ, ב ד"ה: "ומכל מקום".

¹⁰⁶ תוספות, נדרים כ"ג, ב, ד"ה: "ואת דרשת". ראו עוד שו"ת הרשב"א, חלק ג, סימן שי"ד.

¹⁰⁷ שיטה מקובצת, נדרים כ"ג, ב, ד"ה: "ומתרץ אביי". ש"ך, אורח חיים, סימן ר"ה, אות י; לבוש, אורח חיים, סימן תרי"ט.

¹⁰⁷ ארבעה טורים, אורח חיים, סימן תרי"ט.

הצורך".¹⁰⁸ נמצא, כי ההכרזה על בטלות הנדר מכאן ולהבא, מקימה פוטנציאל בטלות לנדרים שהנודר אינו זוכר בעת ההכרזה ואמירת הפיוט.

נחלקו הדעות ביחס לנוסח התיקון. הסכים לתיקון ר' יצחק מוינה שכתב:¹⁰⁹

מאד נראים דברי רבנו תם ואין לפרוש מדבריו, וכך יש להתפלל מיום כיפורים זה עד יום כפורים הבא עלינו לטובה וכן עיקר.

כן דעת מהר"ם מרוטנברג,¹¹⁰ המרדכי,¹¹¹ התוספות,¹¹² ר' אברהם בן דוד (הראב"ד),¹¹³ הר"ן,¹¹⁴ ר' יוסף חביבא,¹¹⁵ ר' אהרון הכהן מלובלין,¹¹⁶ רבנו שמחה מויטורי (מתלמידי רש"י)¹¹⁷ ר' דוד ב"ר יוסף אבודרהם¹¹⁸ והרב בעל התניא.¹¹⁹

בין המתנגדים לתיקון הרא"ש שכתב:¹²⁰

והגיה רבנו תם במחזורים - מיום כיפורים זה עד יום כיפורים הבא עלינו, ולא כמו שהיה כתוב בהם - מיום כיפורים שעבר עד יום הכיפורים הזה והיו מתכוונים להתיר נדרים... וזה אינו מועיל.... מיהו נראה כמנהג הקדמונים דלשון כל נדרי מוכיח שנתקן על הנדרים שעברו עליהם בשנה שעברה ומתירין אותן כדי להינצל מן העונש.

וכן התנגד הריב"ש שכתב בתשובה:¹²¹

אף אם יהיה הלשון להבא ויהיה תנאי [=כפי שהגיה [הרא"ש] אביו של רבנו תם], טוב שלא לאומרו כלל כדי שלא יקלו ראשם בנדרים... ובכל קטלונאי [= חבל ארץ בספרד] אין אומרים אותו.

¹⁰⁸ **חידושי ר' שמעון שקופ**, נדרים, סימן י"ח. ראו עוד **מאורות הדף היומי**, גיליון 451 (ו' שבט תשס"ח).

¹⁰⁹ **אור זרוע**, חלק ב, הלכות יום הכיפורים, סימן רע"ז, אות ה; תשב"ץ קטן לעיל ה"ש 28, סימן קל"ד.

¹¹⁰ ספר מנהגים דבי מהר"ם, סדר יום כפור, לעיל ה"ש 24; במהדורת אלפנביין, לעיל ה"ש 27 בעמ' 49.

¹¹¹ **מרדכי**, יומא, פרק שבעת ימים, סימן תשכ"ו.

¹¹² **תוספות**, נדרים כ"ג, ב, ד"ה: "ואת דרשת".

¹¹³ **תמים דעים** סימן קפ"ג.

¹¹⁴ נדרים כ"ג, ב, ד"ה: "ולעניין הלכה".

¹¹⁵ **נימוקי יוסף**, נדרים ז, ב, ד"ה: "לא אמר".

¹¹⁶ **אורחות חיים**, חלק א, הלכות יום הכפורים, אות כ"ט.

¹¹⁷ מחזור ויטרי שנ"א.

¹¹⁸ **ספר אבודרהם**, סדר תפילת יום הכפורים, ד"ה: "ואומר כל".

¹¹⁹ **שולחן ערוך הרב**, אורח חיים, סימן תרי"ט, סעיף ב.

¹²⁰ **רא"ש**, נדרים פרק ג, סימן ה.

¹²¹ **שו"ת הריב"ש**, סימן שצ"ד.

רבי יהודה בן ברזילי הברצלוני התנגד לתיקון משום שאין כלל מקור למנהג לומר את הפיוט, שהוא מנהג טעות שרבים מהחכמים (הגאונים) אינם נוהגים לאומרו במקומותיהם. יתרה מזו, "רוב עמי הארץ טועים בכך וסבירא להו שכל נדרים וחרמים שעליהם בטלים ונוהגים קלות ראש בנדריים ובחרמות".¹²² הגאון מוילנא התנגד משום שבלתי אפשרי "שיבקש שליחה על עונות שיעשה להבא".¹²³

ר' דוד אבן זמרא סבור שיש לשלב בין שתי הנוסחאות. "מנהג המוסתערבים במצרים שאין אומרים אותו וגם הרמב"ם ז"ל לא ראיתי שהזכירו".¹²⁴ אף על פי כן, "אני רגיל לומר אותו בלשון עבר ועתיד, ומתכוון להתיר מה שעבר ומה שעתידי, ובלשון הזה אני גורס אותו מיום הכיפורים שעבר עד יום הכיפורים הבא אלינו לשלום".¹²⁵ ר' יום טוב ב"ר אליהו אומר כי מנהג המוסתערבין שלא לאומרו כלל נכון לזמנו, אבל עכשיו אין גם אחד שלא יאמר אותו. ואפילו בביהכ"נ המצריים שהוא בית הכנסת המסתערב אומרים אותו, והמנהג לאומרו על העבר ועל העתיד, כסברת הרדב"ז ז"ל.¹²⁶ כך נוהג גם ר' חיים בנבנשת המחלק בין לשון העבר ללשון העתיד כדי למנוע תקלה עתידית. וזו לשונו:¹²⁷

וכן הוא מנהגי, אלא שאני אומר: מיה"כ שעבר עד יה"כ הזה שבא עלינו לשלום, ומיום הכפורים הזה שבא עלינו לשלום עד יה"כ שיבא עלינו לשלום. מפני שאם כדברי רבינו תם דאינו מועיל הביטול על מה שעבר כבר, אין לכלול בבת אחת הביטול שעבר עם הביטול שלעתיד:

ר' יעקב עמדין (היעב"ץ) סבור אומנם שהנוסח שלפני התיקון הוא הנכון ולא הנוסח המתוקן, אך הוא חושש לדברי רבנו תם ולכן נוהג גם הוא לשלב בין שני הנוסחים:¹²⁸

אבל כל הלשונות שבדו האחרונים ז"ל מלבם הכל טעות גמור במחילת כבודם, כי לא הכירו ולא ידעו לדבר ארמית... והעיקר הוא כדברי הקדמונים שנתקן על העבר ... אבל נראין דברי הקדמונים ז"ל שנתקן על העבר. ואין לי בכך ספק בעולם. מ"מ לחוש

¹²² שו"ת הריב"ש סימן שצ"ד. עם זאת, בסוף דבריו העיר ש"קצת מן הגאונים אומרים אותו, ואנן לעניות דעתין אמרינן דלא למסמך עלייהו בהא מלתא כלל".

¹²³ ביאור הגר"א, אורח חיים, סימן תריט, סעיף א, ד"ה: "וכן אומר".

¹²⁴ שו"ת רדב"ז, חלק ד, סימן ל"ג (אלף ק"ז). על המוסתערבים ראו יוסף הקר "לדמותה של הנהגת קהל המוסתערבים בקהיר בסוף המאה השש עשרה" לא יסור שבט מיהודה : הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל : מחקרים מוגשים לפרופסור שמעון שוורצפוקס, עורכים: יוסף הקר וירון הראל, 89 (2011).

שם.

¹²⁵ ר' יום טוב ב"ר אליהו מנהגי מצרים, אורח חיים, אות ז".

¹²⁶ כנסת הגדולה, אורח חיים, סימן תרי"ט, הגהות על הטור, אות ג. על מנהג ארם צובא ראו מחזור שלום ירושלים ליום כיפור, מהדורת הרב שמעון אלוף, 40 – 41 (1998).

¹²⁷ שו"ת שאילת יעבץ, חלק א, סימן קמ"ה; מור וקציעה סימן תרי"ט, סימן שכ"ג, אות א.

¹²⁸

לדר"ת הואיל ויצא מפי אותו צדיק. אני נוהג לומר בשתי הלשונות ולכפול הנוסח
דנדרנא ודנידר דאשתבענא ודנשתבע דאסרנא ודניסר כו' מיום כפורים שעבר כו'
ומי"כ זה עד כו' לצאת ידי הכל.

להלכה פסק הטור לומר כל נדרי בנוסח שלפני התיקון של רבנו תם "מיום הכיפורים
שעבר עד יום הכיפורים הזה" כפי שפסק אביו (הרא"ש) שכבר פשט המנהג.¹²⁹ הרמ"א
פסק בעקבות המהרי"ל שיש לומר כל נדרי כשיטת רבנו תם.¹³⁰ וכך נפסק במשנה
ברורה.¹³¹

העולה במקובץ מהדברים, שרוב הגאונים וחכמי ההלכה שאחריהם התנגדו לאמירת
כל נדרי כיוון שלא מצאו מקור למנהג. אף על פי כן, ולמרות הספקות בדבר תוקפו ההלכתי,
השתרש המנהג בציבור לאומרו לפני כניסת יום הכיפורים.

ג. בין הלחן לפיוט

1.ג על מקומו של הניגון בלימוד ובתפילה

על השילוב בין הניגון ללימוד שנוי בתלמוד:¹³²

ואמר רב שפטיה אמר רב יוחנן: כל הקורא בלא נעימה, והשונה בלא זמרה, עליו
הכתוב אומר: וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם.

מסבירים התוספות שהניגון מסייע לזכור את הכתוב, "שהיו רגילים לשנות המשניות
בזמרה, לפי שהיו שונים אותן על פה ועל ידי כך היו נזכרים יותר".¹³³ ולא זו בלבד, אלא
שלימוד המלווה בניגון מסייע "להבנת הפסוקים בעומקם וכדי שיחדרו ללב הקוראים וגם
היה מועיל לזיכרון".¹³⁴

גם בתפילה נודע משקל רב לניגון.¹³⁵ "איזו היא עבודה שבשמחה ובטוב לבב? הוי
אומר: זה שירה".¹³⁶ ו"איזו היא עבודה שהיא בלב - הוי אומר זו תפלה".¹³⁷ כיוון שתפילה

¹²⁹ **ארבעה טורים**, אורח חיים, הלכות יום הכיפורים, סימן תרי"ט.

¹³⁰ **דרכי משה**, אורח חיים, סימן תרי"ט.

¹³¹ **משנה ברורה**, סימן תרי"ט, אות ב. עוד על נוסחאותיו של הפיוט ראו אברהם מאיר הברמן,
"הכרזת כל נדרי ונוסחאותיה", **מפרי העט והעת**, 180 (תשמ"א).

¹³² בבלי, מגילה ל"ב, א.

¹³³ **תוספות**, שם, ד"ה: "והשונה בלא זמרה".

¹³⁴ **עלי תמר** ראש השנה פרק ד, הלכה ח, ד"ה: "הקשיבה רינתני". שם, מגילה, פרק ד, הלכה א,
ד"ה: "ועיין במהרי"ל".

¹³⁵ ראו בהרחבה הרב שמואל טולידאנו "ניגוני הש"ץ" **צהר** ד רי"ט (תשנ"ט); הרב עדין אבן-
ישראל שטיינזליץ, **הסידור והתפילה**, חלק ראשון, 458 – 462 (תשנ"ד).

¹³⁶ בבלי, ערכין י"א, א; **מהרש"א חידושי אגדות**, שם, ד"ה: "שם".

¹³⁷ בבלי, תענית ב, א.

צריכה כוונה,¹³⁸ הזמרה והניגון מסייעים לכך, ש"הקול והנעימה בתורה ותפלה מעורר הכוונה",¹³⁹ שהלב נמשך אחר הניגון כהגדרתו של רבי יהודה החסיד:¹⁴⁰

ואם לא תוכל להוסיף חקור - לך אחר הניגונים, וכשתתפלל אמור אותו באותו ניגון שנעים ומתוק בעיניך. באותו ניגון אמור תפילתך ותתפלל תפילתך בכוונה וימשוך לבך אחר מוצא פיך. לךבר בקשה ושאלה - ניגון שמכין את הלב. לדבר שבח – ניגון המשמח את הלב, למען יימלא פיך אהבה ושמחה למי שרואה ללבך ותברכהו בחיבה רחבה וגילה. כל אלה הדברים המכינים את הלב.

ר' ראובן מרגליות בפירושו על אתר, מצטט מהזוהר ש"בחדוה דנגונא למחדי לבא".¹⁴¹ שהניגון משמח את לב המתפלל ויוצר אווירה נעימה בסביבתו.¹⁴² הניגון מעורר, מלהיב¹⁴³ ומלכד,¹⁴⁴ בעת התפילה.¹⁴⁵ ואכן, "אם באת להללו ולשבחו, דע כשאתה מתאוה לשבח – (עשה זאת ב)קול נעים ושיר של שבח ... לפיכך אין לעשות במהרה אלא במשך ובקול נעים ובקול רם".¹⁴⁶

שלושה הם אפוא מאפייניה של הנעימה המלווה את התפילה: מתינות, נעימות (מערכת צלילים ערבים) וקול (הנשמע).¹⁴⁷

¹³⁸ בבלי, ברכות ל"א, א; **משנה תורה**, הלכות תפילה וברכת כוהנים, פרק ד, הלכה ט"ו). ראו עוד הרב אברהם זאב שנעעבעלג **בנים על אבות**, חלק א, צ"ד (תשע"ה); יוסף יצחק ליפשיץ "לשמוע אל בהרחבה הרינה ואל התפילה" **אקדמות** כ"א, 7 (תשס"ח).

¹³⁹ **בכור שור**, מגילה ל"ב א, באמצע ד"ה: "הקורא בלא נעימה".

¹⁴⁰ **ספר חסידים** (מרגליות), סימן קנ"ח, אות י"ח. על הנגינה אצל רבי יהודה החסיד ראו מאיר שמעון גשורי "רבי יהודה הלוי על המוסיקה", **סיני** ט קס"א (תש"א).

¹⁴¹ **מקור חסד**, שם, אות י"ד.

¹⁴² שו"ת **משנה שכיר**, אורח חיים, סימן כ"א.

¹⁴³ **ערוך השולחן**, סימן קכ"ח, סעיף ל"ה. ראו עוד שו"ת **תרומת הדשן**, סימן כ"ו. ראו בהרחבה צבי רייזמן, **רץ כצב**, חלק ראשון, אורח חיים, סימן ב (תשס"ה).

¹⁴⁴ על חווית הקהילתיות והאיחוד בין עבר ועתיד שמעניקה המוסיקה המלווה את התפילה ראו דב שוורץ **כינור נשימתי: מוסיקה בהגות היהודית** 309 (תשע"ג).

¹⁴⁵ לשאלה אם מותר לאמץ מנגינות של גויים לשם כך ראו **מעשה רוקח**, הלכות תפילה ונשיאת כפים, פרק ה, הלכה י"א; שו"ת **יביע אומר**, חלק ו, אורח חיים, סימן ז, אות ג.

¹⁴⁶ ספר חסידים, לעיל ה"ש.

¹⁴⁷ אלכסנדר מלכיאל "השירה והנגינה בתפילה" **מאסף לענייני חינוך והוראה** עורך חיים חמיאל, מהדורה שניה מתוקנת, 344 (תשכ"ח); אברהם זאב איצקוביץ אז ישוררו כ"ד (תשע"ד).

2.ג על הניגונים בתפילות הימים הנוראים

1.2.ג שליח הציבור וניגוני הימים הנוראים

הניגונים והתפילה אחוזים זה בזה ונפוצים בקהילות ישראל. כל תפילת חג "נוסחה" (ניגוניה) עמה. בעיקר אמורים הדברים בתפילות הימים הנוראים. ההלכה שאין לשנות מהניגונים המקובלים מבטאת את החשיבות בשמירתם, ואת מערכת היחסים בין שליח הציבור, הציבור, מילות התפילה והלחנים. לשליח הציבור תפקיד מרכזי בשימור הניגונים והעברתם מדור לדור ש"אם חננו ה' בקול ערב, יכבד לבוראו בקולו הערב, שהקול ברא לכבודו",¹⁴⁸ בבחינת "כבד את ה' מהונך" (משלי ג, ט) – מגרונך.¹⁴⁹ על שליח הציבור לייחד את קולו הערב לשם שמים, לכן, אל לו להתפתות ולשלב לחנים חדשים כדי להציג את יכולותיו המוסיקליות.¹⁵⁰ ההיצמדות לנוסח איננה שלילת החזנות, אלא הוראה לחזן שלא ינצל את קולו ושליחותו כדי להתגאות ולהאדיר את שמו ולהטריח את ציבור המתפללים,¹⁵¹ אלא להיפך, לשתף אותו בתפילה.¹⁵² עליו להישמר שלא להפוך את הניגון לעיקר ואת מילות התפילה לטפל.¹⁵³ עליו לדעת כי הלחנים מקדמת דנא צרוכים בתודעת הציבור, מותאמים למילות התפילה והפיוטים, וכל שינוי עלול להסתיים בשיבוש הנוסח, ואף בשיבוש לשוני.¹⁵⁴ ולא זו אף זו, סטייה ממנהגי המקום עלולה להוביל לתוצאה קשה.¹⁵⁵ וכך מורה ר' אפרים זלמן מרגליות לכל בעלי התפילה מקומיים ואורחים כאחד:¹⁵⁶

- ¹⁴⁸ שו"ת **הרדב"ז**, חלק א (אורח חיים, יורה דעה), סימן ט"ו.
- ¹⁴⁹ על מקור הביטוי ראו הרב חיים יוסף זוננפלד **תורת חיים הנהגות ופסקים**, הנהגות רבינו - תפילה ובית הכנסת, מקורות וצינונים (עמ' 34) הערה 1.
- ¹⁵⁰ על עולם החזנות ראו בהרחבה מאיר שמעון גשורי "הניגון והריקוד בחסידות" **אנציקלופדיה של החסידות**, כרך א, ס"ט - ע"ח (תשט"ו); הנ"ל, לעיל ה"ש 12 בעמ' שכ"ו.
- ¹⁵¹ **ספר חסידים**, סימן רנ"א.
- ¹⁵² **שולחן ערוך**, אורח חיים, סימן נ"ג, סעיף י"א. ראו עוד **יוסף אומץ**, חלק א, דיני ראש השנה, סימן תתקס"ז.
- ¹⁵³ תולדות יעקב יוסף מפולנאה, פרשת כי תצא, בד"ה: "רני עקרה". ביקורת חריפה על החזנים ראו שו"ת **שאלת יעב"ץ**, סימן קס"ז; דניאל שפרבר **מנהגי ישראל מקורות ותולדות**, כרך ד, ל"ג - ל"ח (תשנ"ה); הנ"ל, שם, כרך ב, מ"ג, ה"ש 16 (תשנ"א); יעקב מזור, "כוחו של הניגון בהגות החסידית" ותפקידו בהווי הדתי והחברתי", **יובל: מחקרים לכבוד ישראל אדלר**, כרך 7, אליהו שליפר ואדוין סרוסי עורכים, כ"ג, כ"ט (2002).
- ¹⁵⁴ **מגן אברהם** שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תרי"ט, סעיף א, אות ז; שם, סימן רפ"א, סעיף ד; **שולחן ערוך הרב**, אורח חיים, סימן תרי"ט, סעיף ו.
- ¹⁵⁵ ספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות יום כיפור, לעיל ה"ש 20. ראו עוד הרב אליהו בקשי-דורון "המנהג כבסיס לכל תקנה והלכה" **תורה שבעל פה** מ"א כ"ד (תש"ס).
- ¹⁵⁶ **מטה אפרים**, אורח חיים סימן תרי"ט, ס"ק י"א.

ואל ישנה אדם ממנהג העיר בניגונים לפי שמבלבלים דעת הקהל ואל ישנה בפיוטים שדרכם לומר במקום ההוא ... (אם) "החזן הוא ממדינה אחרת שמנהגם הוא בניגונים או בפיוטים אחרים לא ישנה דבר ממה שמנהג המקום הזה שמתפלל עתה.

אם בכל ימות השנה כך, בימים נוראים על אחת כמה וכמה, "שיש קבלה שלא לשנות את הניגונים של ימים נוראים, כי המה שייכים אל התיבה של אותה התפילה".¹⁵⁷ ר' משה שטרנבוך מזהיר את בעלי התפילה "שלא לשכוח הניגונים המקובלים במסורת, אבל מהיסוד והעיקר אין לזוז, שעבודת החזן או בעל תפלה מובהק היא לשיר הניגון בקול ערב באופן שמושך הציבור לכוון".¹⁵⁸

ג.2.2 הלחן המלווה את הפיוט

מן המפורסמות שניגוני הימים הנוראים מיוחדים ומרגשים. מנגינות אלה מיוחסות למהרי"ל, שהתפרסם כבעל תפילה (לא רק) בימים נוראים, גיבש את המנגינות המלוות את התפילה בקהילות אשכנז במהלך השנה.¹⁵⁹ ההוראה שלא לשנות בניגונים ולהאריך בהם (ואולי באחרים),¹⁶⁰ מעידה על קיומם של ניגונים קדומים, שהארכו בהם עד לתפילת ערבית בזמנה.¹⁶¹ ככל שהנחה זו נכונה, הרי אפשר שלא המהרי"ל הלחין את הלחן לכל נדרי, אלא "אימץ" אותו, ובזכות אישיותו ומעמדו, השתמר כפי שהוא.¹⁶² כמאתיים שנה אחרי המהרי"ל ניתן למצוא עדות לקיומו של ניגון קבוע לכל נדרי (ללא התייחסות למלחין). ר' מרדכי יפה בעל הלבושים כותב ש"כל לשון כל נדרי שמנגנים בו עכשיו החזנים אינו מדוקדק וטעות הוא".¹⁶³ הציבור אינו מודע לכך שהפיוט במחזורים

¹⁵⁷ **תולדות יעקב יוסף מפולנאה**, ספר ויקרא, פרשת צו ו, ג בד"ה: "וכן העניין בחזני העיר" (עמ' רצ"ב). רבי יעקב יוסף מפולנאה מתריע מפני התופעה שבשעה שהחזנים שרים "בני העיר מדברים דברים בטלין בבית הכנסת, ומפסיקין במקום שאסור להפסיק, וגורם כמה רעות לנפשו ולנפשן ביום הקדוש".

¹⁵⁸ **תשובות והנהגות** כרך ה, סימן קע"ג.

¹⁵⁹ ראו ספר המהרי"ל (המנהגים), לעיל ה"ש 22. כך למשל בהלכות פסח (אותיות ד, ה), בהלכות שבועות (אות א), בהלכות תפילה בשבועות (אות א) ובהלכות ראש השנה (אות א). ראו עוד גשורי, לעיל ה"ש 12 בעמ' ש"ל.

¹⁶⁰ ספר המהרי"ל, לעיל ה"ש 1563, הלכות ליל יום כיפור, אות ה.

¹⁶¹ **שולחן ערוך הרב**, אורח חיים, סימן תרי"ט, ס"ק ה; הרב עדין אבן-ישראל שטיינזלץ **הסידור והתפילה** חלק א, 458.

¹⁶² גשורי, לעיל ה"ש 15. חוקר ומחיה החזנות ד"ר מרדכי סובול ז"ל, מעיר כי על על כוחו וקסמו של הלחן אין חולק. עוד הוא מעיר שהיו לפיוט כל נדרי לחנים רבים קודמים שהתרכזו לנעימה אחת מקובלת והיא זו המושרת בקהילות אשכנז כיום. הדברים נמצאו בעזבונו והועברו אלי באדיבות של בנו וממלא מקומו אופיר יבל"א, מנצחה ומנהלה המוזיקלי של "יובל", האנסמבל הישראלי לחזנות ומוזיקה יהודית.

¹⁶³ **לבוש**, אורח חיים, סימן תרי"ט, סעיף א.

המודפסים הוא חסר משמעות, ולכן ברור לו כי המייחד את המעמד הוא הלחן ולא מילות הפיוט. ניסיונו ללמד את שליחי הציבור את הנוסח המתוקן לא צלח. וכך פסק:¹⁶⁴

אמירת כל נדרי אשר נדפס במחזורים אין בו ממש, ואין לו שום פירוש אלא הניגון בלבד, ואינם יודעים ואינם מבינים מה אומרים. ואם אישיר חילי אתקננה. וכמה פעמים רציתי לתקנו וללמדו לחזנים כהוגן, ולא היו יכולים לשנות בעת תפלתם מפני הרגל הניגון שבפיהם. על כן אומר אני: הרוצה לדקדק יאמרנו לבדו בחשאי וכאשר תקנתיה, ולא יסמוך על הש"ץ לומר אחריו מלה במלה, כי ודאי נוסח של טעות הוא מה שאומרים ואינו תנאי לא לש"ץ ולא לקהל רק צפצוף דברים בעלמא כמו העופות שמצפצפין ואין בהם דיבור.

כלומר, עוצמת הלחן מושרשת עמוק בתודעת החזנים (והציבור) עד שלא ניתן לשנותה. מכאן, מסקנתו שאין לו (למעמד) אלא הניגון בלבד. כמאתיים שנה אחריו מעיד ר' אפרים זלמן מרגליות על היות הניגון "מקובל מימי קדם".¹⁶⁵

ג.2.3 האם הלחן הוא "מניגוני מסיני"?

התובנה העולה מהדברים היא שהלחן המלווה את הפיוט הוא לחן קדום, ש"התקדש" בקהילות אשכנז בתקופת המהרי"ל ואולי אף לפניו. בהינתן העובדה שזוהתו של מלחין הלחן ומועד הלחנתו אינם ידועים, אפשר שהוא אחד מאוסף הניגונים הנודע בשם "ניגוני מסיני".¹⁶⁶ ניגונים אלה, או חלקם היו ללא מלים, והועברו מדור לדור על ידי חזני ישראל. מכאן, אין לשלול את הטענה שהמהרי"ל התאים את אחד מאותם "ניגוני מסיני" למילות הפיוט. ואכן, חכמי הלכה וחוקרים עמדו על ייחודם של ניגונים אלה. ר' ישראל משקלוב סבור שה"ניגונים מסיני" הם ניגונים שהביא משה מסיני, כפי שהוא מתאר את שמחתו של הגר"א כשסיים את פירושו על שיר השירים:¹⁶⁷

וחכמת מוסיקא שְׁפָחָה (=הגאון) הרבה. הוא היה אומר כי רוב טעמי תורה וסודות שירי הלוויים וסודות תיקוני זוהר, אי אפשר לידע בלעדה ... כמה ניגונים וכמה מידות הביא משה רבינו עליו השלום מהר סיני.

¹⁶⁴ שם.

¹⁶⁵ **מטה אפרים**, סימן תרי"ט, ס"ק י"א.

¹⁶⁶ כתב התווים הקדום ביותר הנמצא מושא דיונו הוא של החזן אהרון ביר החזן הראשי של בית הכנסת הגדול בברלין אהרון בר (1739 – 1821). הלחן נמצא באוסף קטעי התפילות שהוציא לאור בשנת 1765.

¹⁶⁷ **פאת השולחן** בהקדמה, מהדורה מצומצמת מודפסת לזכרו של ר' בנימין מינץ, תשכ"ח. על כך ועל התפתחות הניגונים העתיקים ושמירתם ראו בהרחבה צבי הירש וויס **מעמד הנבחר** תקל"ט (תשע"ז).

ר' יעקב יוסף מפולנאה קושר אף הוא בין הניגונים מסיני לניגוני התפילות בימים נוראים. וכך כתב:¹⁶⁸

שגור בפי המתפללים בימים נוראים לומר שגם הניגון הוא מסיני ולכך אין לשנותו. והאמת כך הוא.

חיים הריס מחוקרי החזנות והנגינה כתב על ייחודה של קבוצת הניגונים המכונה "ניגוני מסיני" את הדברים הבאים:¹⁶⁹

בין המון הניגונים הרבים נבדלו לטובה אחדים שהצטיינו בתכנם בצורתם ובהדרת קדושתם. ניגונים אלו נתחבבו על הקהל במידה שחשבו למסורתיים, וקבעו מדור מיוחד לקבוצה שלמה של ניגונים שעלו בערכם על כל יתר החומר הנגיני. אלו הם ניגוני או נוסחאות מסיני או בכינוי סקרובוב שנקבעו בסוף המאה השש עשרה ונתפשטו לא רק במערב אירופה כי אם גם בכל הישובים שבמזרח ומרכז אירופה חוץ מן הספרדים המרוקנים הפורטוגיזים והאיטלקים ויהודי המזרח שבתמך פרם ובבל שלא קבלו מעולם את "ניגוני מסיני". ניגונים אלה הם בעלי מאפיינים מיוחדים בבתי הכנסת האשכנזים.

חזון שרווד גופין מבית הספר בליץ למוזיקה יהודית בישיבה יוניברסיטי כותב שיש 52 נעימות מסורתיות עתיקות המכונות "נעימות מסיני", והן מתייחסות ברובן לתפילות הימים הנוראים. וניתנות לזיהוי. ניגונים אלה הועברו מחזן לחזן באשכנז בין המאות ה-11 ל-15. לחן הפיוט כל נדרי נחשב לאחד מהן, והאחרון "מניגוני מסיני" הכלולים בניגוניו של המהרי"ל.¹⁷⁰

גשורי כותב כי הודות לעמדתו הנחרצת של המהרי"ל נתקבלו "ניגוני מסיני" בחיבה יתרה, והחזנים השתמשו בהם לתבל ולהנעים את זמרתם.¹⁷¹ לדעת ר' ישכר תמר יש סמך לכך שגדול כוח הניגון עד שכמה ניגונים יתכן שמקורם בסיני או בבית המקדש בשירת הלוויים.¹⁷² והראיה, האיסור לסטות מהמנגינה שחזני ישראל קבעו.¹⁷³ האם הקפדתו של המהרי"ל שלא לסטות מהלחן, נעוצה בזה שהניגון שהיה לפניו הוא מ"ניגוני מסיני", וככזה התקדש ושולב בין ניגוני הימים הנוראים? האם מסקנה זו שוללת

¹⁶⁸ תולדות יעקב יוסף פר' כי תצא, בד"ה: "ולי נראה לפרש".

¹⁶⁹ חיים הריס תולדות הנגינה והחזנות בישראל 133 – 134 (1950).

¹⁷⁰ Cantor Sherwood Goffin, "The Music of The Yamim Noraim," Yeshiva University, Rosh Hashanah To-Go.org, 35.

¹⁷¹ גשורי, לעיל ה"ש 15.

¹⁷² עלי תמר, מגילה, פרק ד, הלכה א, ד"ה: "ועיין במהרי"ל".

¹⁷³ ראו עוד אברהם צבי אידלזון, "הנגינה החסידית" ספר השנה ליהודי אמריקה, מנחם ריבולוב וצבי שארפשטיין עורכים, 74, 81 (תרצ"א).

את האפשרות שמלחין הלחן הוא המהרי"ל עצמו בהשראת אחד מ"ניגוני מסיני"? אינני יודע. עם זאת, סביר להניח שלפנינו תִּצָּרֵף (פאזל) בין לחן שאולי הוא מ"ניגוני מסיני", לבין פוסק ההלכה האשכנזי בעל תפילה ומלחין ש"אימץ" את הניגון והטמיעו בין ניגוני לימים נוראים.¹⁷⁴ כך או אחרת, העובדה שזהות מלחין הלחן אינה ידועה אינה פוגמת בעוצמתו. דומה, כי הלחן ה"מיסטי" הסיט את תשומת לב הציבור ממשמעותו ההלכתית-משפטית של הפיוט ואף איין אותו. יתרה מזו, המלוודיה המרטיטה המלווה את הפיוט מייתרת למעשה את ההוראה האוסרת לסטות ממנו.

סיכום

ההילה האופפת את ההתכנסות לתפילת כל נדרי, היא תופעה שאין דומה לה בתפילות השנה. אמירת הפיוט בלשונו הארמית שאינה שגורה בפי כל, שהגאונים הגדירו כמנהג שטות,¹⁷⁵ ושתוקפו ההלכתי נתון בספק, התקדש בקהילות אשכנז עד ש"שליח (ה) ציבור (העומד) באימה ויראה, ברתת ובזיעה",¹⁷⁶ למרות שאין הפיוט חלק מתפילות יום הכיפורים. אין זאת אלא הלחן המלווה הוא הגורם. הלחן, ש"התקדש" בציבור. כוחו וקסמו של לחן עתיק ומרגש זה, גדול מכוחם וקסמם של כל ניגוני התפילה גם יחד.¹⁷⁷ הנעימה הזכה, הטהורה וה"מיסטית", הובילו למסקנה שיותר משמעמד התרת הנדרים מאחד את ציבור המתכנסים, הלחן העובר מדור לדור יוצר את האחדות ואווירת ה"קדושה". היטיב לבטא אווירה זו ר' אליעזר וולדינברג בדרשת ליל כל נדרי.¹⁷⁸

כמה נשגב ומרומם הוא ליל יום הכיפורים עת העם היהודי בכל מקומות פזוריו ממתין יחדיו ... ומתכנס בהדרת וחרדת קודש מיוחדת במינה, מאוחד ומלוכד כאיש אחד בלב אחד על דעת המקום ועל דעת הקהל אל בתי הכנסיות מקדשי-המעט ... ובידי שליחיהם נישאים ספרי התורה מגדלי - האור של האומה, וכמה מופלאים ונרגשים הם המומנטים המרוממים עטופי - רז של אמירת כל נדרי שנאמרו ונאמרים בכל העתות והזמנים ע"י אנוסי-הזמן ואנוסי-היצר, בלוויית צלילי מנגינות הנשמה ע"י כלי קיבולה ומשרתי קדשה שהם מיתרי הלב והנפש, המה מרקיעים שחקים ומכניסים ברזם הנפלא את כל הנמצאים תחת טלית ההזדככות, הם מזכירים לנו ביודעים ובלא

¹⁷⁴ עם זאת, יש הסבורים שאין לשלול את ההשערה, אף שאין לה אישוש היסטורי, שהלחן הולחן בתקופת האינקוויזיציה בעת עלייתו על המוקד של השר דה-סילבה. המנהג לומר את הפיוט וודאי מוכר לאנוסים שנהגו לאומרו בהיחבא, אך לא ברור אם הלחן הותאם למילות הפיוט ראו בהרחבה "ניגון כל נדרי", **עת לשוב, כתב עת לחשיבה יהודית ולנעשה בעולמה של תשובה**, גיליון 2, 4 (תש"ס) (ללא שם מחבר).

¹⁷⁵ לעיל ה"ש 89.

¹⁷⁶ **שבולי הלקט**, סדר יום הכיפורים, סימן שי"ז.

¹⁷⁷ מרדכי סובול, לעיל ה"ש 163.

¹⁷⁸ שו"ת **ציץ אליעזר**, חלק כ"ב, סימן ל"ג.

יודעים זיכרונות בראשייתיים וזיכרונות קודש של אבות קדושים מקדשי השם במערות ונקי קי סלעים, ורזי דרזין נסתרים ומופלאים שרק החושים הנשימתיים של האדם בעמקי עמקיהם מרגישים אותם ומתבשמים בהם מתוך התרוממות ורעדת קודש.

ולסיום מעין הפתיחה. אינני יודע כיצד עבר על הורי ליל כל נדרי במחנות ההשמדה, כיוון שהיו מהניצולים ששתקו. אני יכול רק לשער שההתרגשות הגדולה בהליכה לכל נדרי, היא ביטוי למה שחוו בשנות המלחמה לפני שגורשו למחנות ההשמדה¹⁷⁹ לבין מה שחוו או שלא חוו במחנות.¹⁸⁰

---

¹⁷⁹ תיאור מרגש המעיד על עוצמתו של המעמד בבית הכנסת בעיר נייטרא בסלובקיה בשנות המלחמה (שנת תש"ג), קהילה זו בעלת מאפיינים דומים לזו שחיו בה הורי, ראו הרב ישכר שלמה טייכטל **ספר משנה שכיר, מועדים א**, זיכרונות יום הכיפורים דשנת תש"ג, 249 (תשע"א).

¹⁸⁰ על תפילת כל נדרי במחנה פלאשוב ראו מרדכי אליאב **אני מאמין** 230 – 231 (תשס"ו).